Jul paa Bornholm

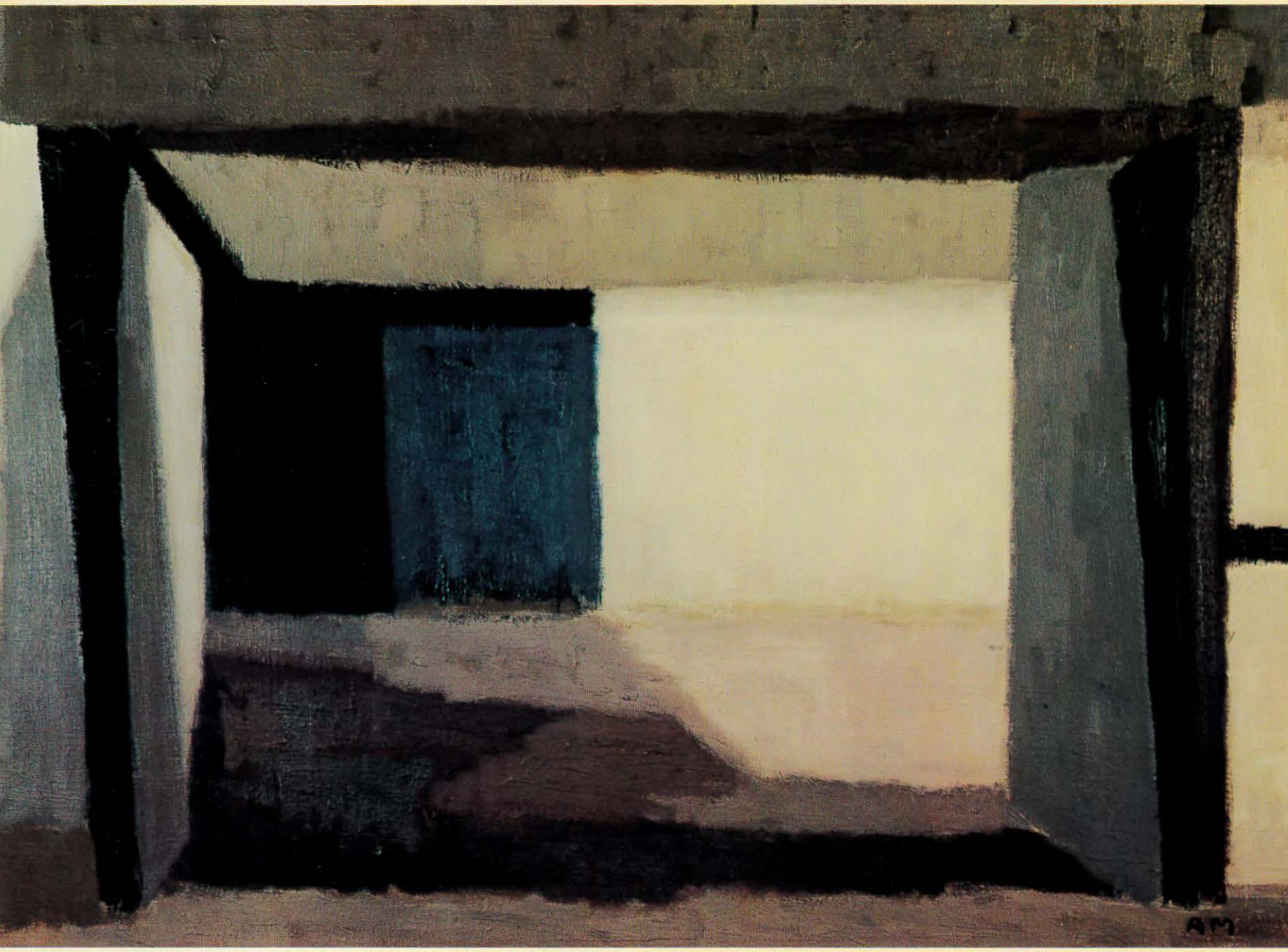

Scannet 2016 af Jesper Vang Hansen

JUL PAA BORNHOLM 1976

COLBERGS BOGHANDEL A/S . RØNNE

OMSLAG:
EFTER MALERI: AXEL MUNCH 1974
BLÅ PORT
Tilhører fru Esther Munch

REDIGERET AF FREDE KJØLLER

TRYK: HAKON HOLM - RØNNE

ISBN 87-7006-094-0

AFTEN I APRIL

Tusmørkets sorte træer uden blade
er blomstret ud med sang på alle kviste,
en sang til lyset, førend det må briste
og dagens sidste skær vor kyst forlade.

Ved disse fuglestemmer, lyse, glade,
har mindet løst sig fra det ubevidste:
Jeg hører stemmer le og fødder liste -
min barndoms aftenleg i Gottegade.

Der kaldes ind til aftenvask og sengen.
Endnu i søvne hører man fra drengen
små fugleklynk. Men udenfor hans kammer,

der cirkler stjerner i uhyre ringe,
og Hammerfyrets blanke hvide klinge
med sikre stød i mulmets hjerte rammer.

L.O.

HANSAAGE BØGGILD:

Lossepladsens kommunikerende diamanter

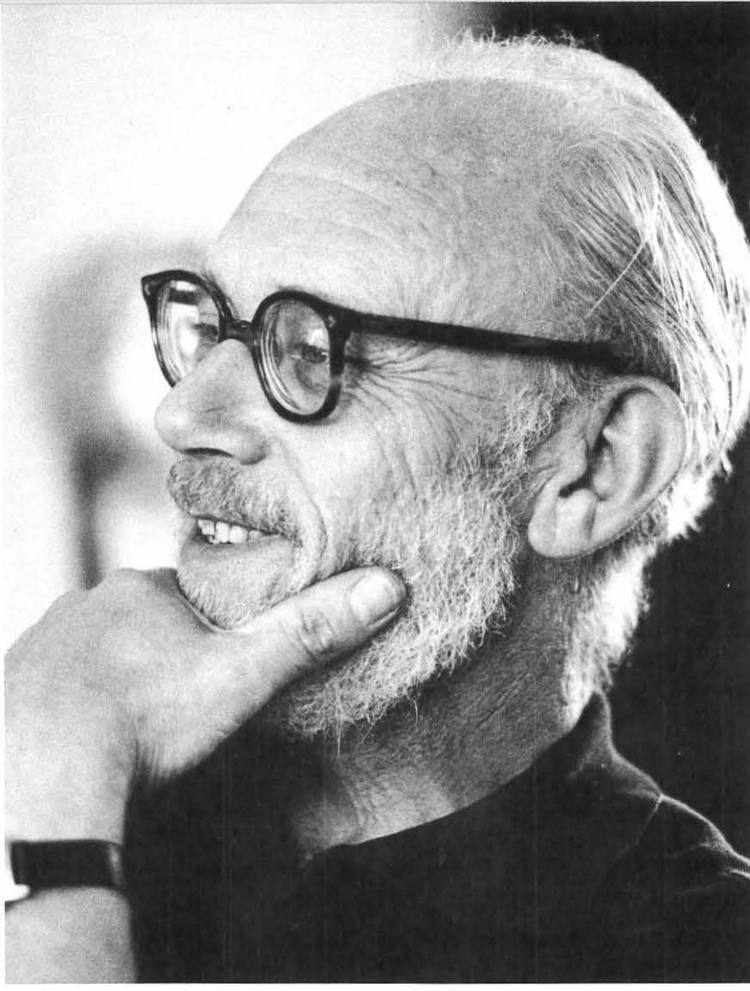

William Fridericia, født 4. marts 1909 på Frederiksberg. Student Århus Katedralskole 1927, derefter lægestudier til 1933. P. Rostrup Boyesens tegneskole. Kunstakademiets fresco- og mosaikskole 1938. Debut Kunstnernes Efterårsudstilling 1935, udstillede der til 1941. Medlem af Bølleblomsten 1942-50, medstifter. Gæst Decembristerne 1952. Medlem af Koloristerne 1954. Medlem af Malende kunstneres Sammenslutning fra 1935, i ti år i dens bestyrelse. Medlem af Grafisk Kunstnersamfund 1949. I to sæsoner i censurkomitéen for Kunstnernes Efterårsudstilling. Medlem af Undervisningsministeriets kunstnerkomité for udstillinger i Udlandet og af Eckersberg-Thorvaldsen Fondet i en årrække. Flere separatudstillinger og legater. Har deltaget i talrige udstillinger i ind- og udland, først og fremmest som maler. Salg til officielle institutioner, firmaer og private. Større udsmykninger i bl.a. Thisted, Århus og specielt i København. Foto: Ruben Jensen.

I dette års bornholmske kunstnerportræt skildrer Hansaage Bøggild maleren og billedhuggeren William Fridericia, der originalt og kunstnerisk bevidst bruger de potteskår, der almindeligvis er ensbetydende med ærgrelser for andre.

Der er kommet mange gode breve fra Vodroffslund i årenes løb . . .

Det er gået med dem som med den store bunke af ugeblade på min barndoms loft. I sommerferiernes regnvejrsperioder kravlede vi ind under spærene og trak bunken hen til det spindelvævs-pyntede gavlvindue. Og var så fortabt for tid og evighed. Det vil sige, til mor kaldte fra trappen: - Er I deroppe?

I dag er det brevene. Og min kone, der råber fra spisestuen: - Er du deroppe?

LANDSKABERNE BLIVER TIL OPSTILLINGER

Det er muntre, kloge og oplysende breve, i visse tilfælde endda kunsthistoriske i henseende til, hvad Ida-Merete Erlandsen og William Fridericia beskæftiger sig med. Hendes speciale er perler og korssting (og bøger derom). Hans er skulpturelle udfoldelser med keramiske skår - men hun spores vist altid i hans ting. Kendere siger: - Der er altid noget, der ligner dig, Ida-Merete! Og at de to supplerer og inspirerer hinanden er en ubestridelig kendsgerning.

En skarp forårsdag i 1967 skrev han fra femtesalen på Frederiksberg, at han ved næste ophold på Bornholm ville gøre brug af Rabekkeværkets kloakrør til et større arbejde.

Da tænkte jeg en hel del på den mands nyskabende fantasi, og der blev i løbet af den sommer en god »vandmand« ud af vinterspekulationerne.

Al den slags beskæftiger Fridericia sig gerne med i sit hus i Svaneke, bygget vinteren 1937-38 og altså ikke et af de fine, gamle, men et ganske uprætentiøst, der har fundet en god plads, nakken af Vagtbodgade ud til havet. Her er grunden lagt til adskillige gode skaber-glæder i potteskårs-teknik. Underligt nok. For han er maler.

Han havde regnet med at dyrke indtrykkene fra Svaneke i billeder fra byen, men snart forvandledes de til opstillinger i atelieret. Slet ikke så mærkeligt for ham, som betragtede byen som en større opstilling i sig selv med godt formede huse i interessante grupperinger, velegnede til at få hold på mange maleriske problemer. Det blev en form for kubisme, og den er karakteristisk for hele hans malerkunst. Motivet er igangsættende til en selvstændig virkelighed i hans billeder. Han har tidligt følt sig i stærk overensstemmelse med fransk kunst og dens logik. Matisse og Picasso må have gjort dannende indtryk, og han er nået til at rendyrke en grundlæggende ismes enkelhed, hvor form og farve ustandseligt brydes og endelig samler sig virkningsfuldt i en fornem, afbalanceret og koncentreret komposition. Færdige billeder.

Men foruden disse »stille motiver« med velordnede ting har han dyrket figur- og portrætmaleriet i samme spændende forenkling som opstillingerne, men sandelig med de afbildede menneskers personlighed som det essentielle i udtrykket.

DET GEMENE SPILD

Noget med potteskår rumsterede allerede dengang i ham. Under den anden verdenskrig begyndte han at samle på skår, et upåagtet

materiale som tilbød sig i ubegrænsede mængder. I løbet af 1940-erne kom de første potteskårsarbejder, polykrome billeder, der efterhånden udviklede sig fra collagens flade karakter til relieffet og fandt sit stærkeste udtryk i assemblagens rumlige form, hvor skårenes muligheder udnyttes fuldt ud. Han røber i samtlige sine ting en levende, smittende humor og fremragende egenskaber med hensyn til at finde ud af, hvad kunst er: Hvorfor gør en kunstner, som han gør?

Det er gement spild, han lader sig inspirere af og gør til diamanter. Ting, der kan findes på lossepladsen - eller kunne findes, for nu er der heller ikke rigtige lossepladser mere. Bekendte og ubekendte er nu hans leverandører, og sorgen ved ituslået service er ikke så stor. Tungt bornholmsk stentøj, tynd, forfinet meissner eller stumper af franske, massefabrikerede tallerkener til 2,85 stykket genopstår i ny identitet i hans hænder. Han er storforbruger, og blandt andre overlader Hjorths fabrik i Rønne ham adskillige gode former og farver. Men han er også »gået i lære« hos den klassiske mosaikkunst, sådan som den har udviklet sig gennem årtusinder af små sten- eller glasstifter i mange farver. Italien har fremragende eksempler på denne kunstart.

Begyndelsen var det blå potteskår, der lå på Svanekelossepladsen og blinkede til ham som en kostbarhed. Han samlede masser af skår, og undrende sad han hjemme med al denne forjættende festlighed spredt ud foran sig. Besnærende eventyr. Han flyttede om på dem og dannede billeder med dem - som han tænkte sig billeder. Og skårene fik nyt liv med mange muligheder.

IDÉENS BERETTIGELSE

Som maler var han bundet til kunstartens krav og traditioner om flade, komposition og rytme. Derfor »malede« han med skårene, satte kolde og varme farver op mod hinanden med en helt anden klar præcision end den malede oliefarve på lærredet. For Fridericia var det en løsning på et teknisk problem - og lærerigt. Samtidig måtte han erkende, at det var et materiale med egne love. Keramiske skår er sjældent plane. De hvælver sig og krummer sig med vibrerende glans i overfladen, mindende om den pragt, Ravennas mosaik-kunstnere har opnået, når de bevidst trykkede deres mosaikstifter ujævnt ind i billedfladen. Skårene åbenbarede lignende plastiske kvaliteter.

Manisk samlede og sorterede maleren disse »køkkenstumper« i kasser og forærede hermed sig selv hidtil ukendte muligheder for at finde netop den form og farve, som er nødvendig for at opnå det præcise udtryk. Kun skårenes størrelse gør han brud på - med en flisetang.

STRENG STYRING

I en armeret betonblanding i ramme opstod de første plane potteskårsbilleder. Men skårenes krumninger var en opfordring til plastisk anvendelse på skulptur-overflader. I den forbindelse erindrede han sig, at skulpturer i alverdens lande oprindelig var polykrome, fulde af farve. Marmorfigurerne var eksempelvis ikke hvide, da grækere af en anden slags end nutidens befolkede dagen. De var fulde af farver, mest muligt naturalistiske, og sansen for den voluminøse figurstil, som Fridericia må have mødt den i sin ungdoms modtagelige år, har han evnet at assimilere. Samtidig har han i kraft af sin disciplin over for helheden fået plads til at demonstrere en venlig trang til pludselig at svælge i detaljen, blot den underordner sig. Det er derfor, man midt i et relieflandskab af regulær, håndfast billedopbygning kan overraskes af f.eks. et lille

Til verdensudstillingen i New York 1964-65 lavede William Fridericia et legehus, der fik navnet Williams Playhouse. Billedet viser et udsnit med farvestrålende trillefigurer. Foto i New York: Inge Lise Koefoed.

Sådan en lille munter elefant ville jeg ikke have noget imod at møde i urskoven. Se bare hvordan den (han?) tromler glad af sted med rundhed i sin krop og balletagtig lethed i benbevægelserne. Der er underfundighed i den figur. Og så er det endda altsammen kun skabt af fabriksporcelænets mønstrede skår med store fødder af enderne af elektriske sikringer. Elefanten er et udsnit af mange i et 50 × 100 cm relief fra 1974. Foto: Poul Ainow.

Vandmanden, som Fridericia benyttede gode, praktiske, bornholmske stentøjsprodukter til opbygningen af. Man genkender kloakrør og foderskåle. På hovedet har figuren en omvendt kalveskål, der er blevet glaseret udvendigt i stedet for - som normalt - indvendigt. Der vælter vand ud alle vegne, og børnene i Parkskolen i Ballerup har flittigt brugt den siden 1967.

Foto: TV-avisen.

yndigt rokokopar med hinanden i hånden, flyttet fra kaffekanden, der stod på den fine skænk i bedstestuen og pludselig i ny sammenhæng gjort til alt andet end et romantisk, billigt billedtryk på en brugsting. Sådan er han fuld af overraskelser, og det er som udøver af denne selvopfundne udtryksart, han er original. Det geniale er den lykkelige kunstneriske udnyttelse. Det er ikke tilstrækkeligt at være morsom, kuriøs. Den kunstneriske alvor må være der konstant. Der arbejdes med uprøvede materialer, der ansporer til frodig udfoldelse, men hensigten kunne drukne i uoverskuelighed, hvis han ikke havde haft tålmodigheden til at udvikle teknikken og beherske den, endda så yderligt at der bliver plads for en logisk følgende frigørelse af kunstnertemperamentets fantasi. Han har anbragt sig i dansk kunst på en markant måde med chancen for at stige op af den store strøm og få en plads i kunsthistorien.

VEJEN HAR VÆRET SNOET

Der er selvfølgelig noget forbavsende og imponerende i selve materialet, men det er underordnet. Selv siger han: - Det er med potteskårene som med maleriet og grafikken, man må gå seriøst til værks, men samtidig også frit og selvfølgelig med den humor, som skårene konstant lægger op til. Det går ikke uden krav til sig selv. Jeg mener, det er den mådeholdne brug af materialet, der hos mig fremkalder følelsen af, at det stykke arbejde kan jeg forsvare at aflevere. Grænsen mellem den varige udtryksfuldhed og øjeblikkets døgnagtige begejstring er hårfin.

Der er noget, der ligner, siger vennerne, når de taler om Fridericias arbejder, og så kikker de vist på hans kone. Men her er i hvert fald ingen tvivl. Ida-Merete Erlandsen står direkte model til en buste, gemalen udførte i 1959.

Foto: Ruben Jensen.

Selvfølgelig er jeg gennem de mange år nået frem til en overbevisning om, hvad billedkunst er for mig. Om tingene former sig nonfigurativt eller figurativt er ikke problemet. Kunst bør aldrig være for »snakkesalig«, men som et smukt klingende sprog, koncis i rytmen og præcis i fylden. Det er en kommunikationsform, og ingen kan være interesseret i at bremse andres modtagelse af den ved at gøre den forvrøvlet.

Jeg har været hele livet om at komme til en reel forståelse af mig selv, og jeg har brugt mange veje. Også andre end dem, arbejdet og studierne har betinget. Det har været gavnligt for mig, at jeg i næsten 30 år har brugt mine vinteraftener til at undervise i. Det har trænet mig i at formulere mine tanker, og det har været særligt nødvendigt i min undervisning af hørehæmmede unge mennesker.

BEGYNDELSEN I ÅRHUS

- Hvordan var begyndelsen - hjemmet og skolen i Århus?

- Starten fik jeg hjemme. I skolen skulle man tage imod det vedtagne og ikke finde på noget selv. Man fik megen viden, men meget lidt opbakning for tilbøjeligheder som mine.

- Skolen havde vel tegneundervisning?

- Gamle kunstmaler Rasmus Nielsen opøvede os i tegnefærdighed. Det var gode timer for mig, som havde lysten, men det højeste, vi kunne nå til, var at tegne et korrekt portræt af en høvl. Mere et spørgsmål om ordenssans end om fantasi og selvstændighed.

Så nærmede vi os billedkunsten mere i oldtidskundskab, hvor Luckenbachs store billedværk var en skat for mig. Resten var opremsning efter lærerens bestemmelse, men jeg fandt da frem til Århus Kunstmuseum, hvor jeg både beundrende og reflekterende og tillige med undren beså de gamle billeder. Jeg tegnede ihærdigt og henført alt omkring mig, både registrerende og meget romantisk. Min far spekulerede vist nok en hel del over min opførsel. Han var læge og så gerne, at jeg også blev det. Jeg blev sendt til København og fik en pæn forberedelses-eksamen til lægestudiet, men sideløbende med studierne benyttede jeg enhver lejlighed til at se på kunst, og en dag holdt jeg op med at læse og tog ud til maleren Rostrup Boyesen. Han lærte mig at finde ud af, hvad jeg skulle bruge min kunstiver til. Der blev en mening med den del af mig. Dermed også en baggrund for at bygge videre på mit nye liv.

- Var lysten til at lære Bornholm at kende en følge af kunstnertilbøjeligheder?

- Det kunne den godt have været. Det gik nu sådan, at den pige, som senere blev min kone, havde været herovre i 1927, og allerede da vidste hun at koncentrere sin Bornholm-begejstring om Svaneke. Så bevidst var hun, at hun kategorisk erklærede, at hvis jeg ikke brød mig om Bornholm, ville der nok være så meget andet, vi ikke kunne enes om. Prøven stod i 1937, og nu kan De se, hvad det er blevet til. Fire sommermåneder i Svaneke i alle årene, gode og inspirerende for os begge. Og vi bliver ved og undgår naturligvis ikke at have hjertet med i bestræbelserne for Svanekes bevaring, som også vi finder er så vigtig, når byen nu er kommet så helskindet gennem tiderne. Bevaringen vil kræve fantasi og sans for proportioner hos dem, der har påtaget sig ansvaret sammen med borgerne.

STEDET ER IKKE AFGØRENDE

- Føler De Dem så hørende til den del af dansk kunst, som kunsthistorikerne stadig kalder »Bornholmerskolen«, men som vel blot burde betegnes »Bornholmerne«?

En af kunstnerens første bedrifter i potteskårsgenren var denne langlemmede pige i naturlig størrelse. Overkroppen er dannet af lertøjsskår i forskellige gule nuancer. I diskret skyhed formummer armene delvis de faste, pigelige bryster, mens hænderne omslutter fuglen, der fører sig frem i en mangfoldighed af tropiske farver, domineret af blå som kontrast til kroppens mange gule, mens hårkransen formes af mørktfarvede hankeskår. Det smækkert svøbende gevandt forneden er hvide, let blådekorerede porcelænsstykker.

Det er en monumentalt opfattet kvindeskikkelse, klassisk i stilen, spændstig og værdig og tillige med en meget udtryksfuld, feminin friskhed. Et godt eksempel på Fridericias beherskelse af teknikken allerede i 1953. Figuren hedder Francesca Paloma - et fantasinavn, valgt fordi det klingede godt - og den står i Tivolis koncertsal. Kunstneren lavede den for at bevise overfor sig selv - og andre - at han beherskede sin nye kunnen.

Foto: Mogens Amsnæs.

Legepladsen i Tivoli fra 1958 har William Fridericia været en fantasifuld medarbejder ved. Om denne ikke helt almindelige opgave siger han:

- Som alt andet på legepladsen har jeg opfattet mit indslag, legehuset, som en fri og åben skulptur, snarere end som et hus. Det skulle fange sollyset gennem huller og åbninger, som kunne kaste mærkelige lyspletter og skygger på fliserne. Og alt skulle kunne bevæge sig eller i det mindste have en funktion: Sprællefigurer, klokkespil, farvehjul, kaleidoskoper og kikkert samt trapper, balkon, murhuller, gelændere, vægge. Og for at understrege virkningen af funklende eventyr blev mosaikbillederne isprængt guldmosaikstifter. Endelig byggede jeg som relief en lille, hvid by med tårne og tinder af Tivolis eget udtjente elektrikerporcelæn.

Én eneste ting fra det fridericianske værksted er anbragt på Bornholm, Gudhjemmegåsen, som kom til verden i 1947. Den var udstillet på den udstilling, Ida-Merete Erlandsen og William Fridericia holdt i Det blå Hus i Svaneke sommeren 1960. Her blev den købt af håndværkerne, der havde opført Gudhjem Alderdomshjem, og foræret hjemmet. Foto: Frede Kjøller.

- I snart 40 år har jeg arbejdet herovre. Så må jeg også være en af »Bornholmerne«. Men med min måde at udtrykke mig på, kan man ikke sige, at stedet just har været livsnødvendigt. Jeg kunne for den sags skyld lige så godt være kineser. Alligevel mener jeg, at omgivelserne har haft indflydelse på min arbejds-situation. Jeg har skabt mig et miljø her. Bornholm har roen - og Svaneke noget forklaret, som virker smittende. Den høje himmel og havet giver lys af en evigt overraskende intensitet. Farverne bliver derved utroligt præcise. Bornholms gamle byggeskik, som jeg er en del optaget af, må også være en påvirkning, så stram og enkel den er, udformet til menneskers elementære fordringer. Monumentale i deres kleinhed og velafstemte i farveholdningen, som disse huse er, har de nok - rent bortset fra fryden ved at opleve dem i helheden - givet deres impuls til en forenkling i det, jeg giver mig i kast med. Det kan man ikke undgå at være påvirket af, men mon ikke det alligevel havde kunnet lade sig gøre et andet sted?

SÅ VED VI, HVOR VI HAR HAM

- Men maleren William Fridericia karakteriseres i dag som billedhuggeren med potteskårene?

- Tiden anser det for væsentligt at samle tingene i skuffer, som kan forsynes med fastholdende etiketter. Så smækker man skuffen i, og man kan så på etiketten læse, hvad man er for en.

Selvfølgelig er jeg imod denne indslusning i en bestemt bås. Jeg mener, det er ufortjent. Jeg er ikke bekymret over denne udbredte trang hos mange anmeldere, det er værre, hvis kunsthistorikerne smittes af manéren. Personligt anser jeg det for noget forfriskende at forlade systemet og give sig selv åbenhed til den stadige jagt på »de vises sten«. Jeg regner mig stadig for at være maler. De farvede potteskår er mit alternative materiale, men uden den maleriske oplæring og opdragelse havde jeg vel fået knap så meget ud af det. Det har krævet tålmodighed at nå et tilfredsstillende resultat mange gange, men jeg er stadig parat til større opgaver - og helst umulige, for kunst bliver nok bedst, når den oplever modstand. Udfordringen er i sig selv en inspiration til at overvinde vanskeligheder, ligesom mit speciale, der er så omstændeligt at komme til vejs ende med.

- Hvordan?

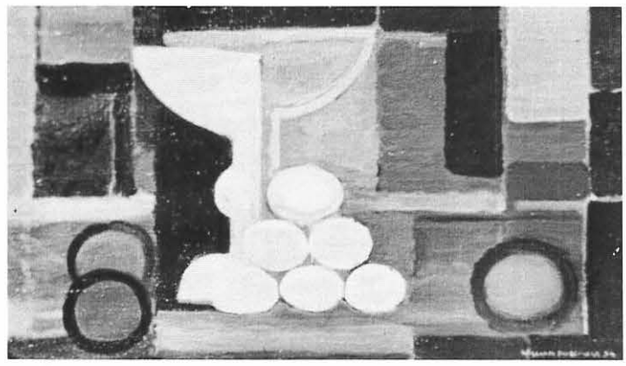

I mange år arbejdede William Fridericia med opstillingsbilleder præget af en udtalt begejstring for træk i kubismen og fandt tidligt ud af at underordne detaljerne i en sluttet, stram helhed. Tingene præsenterer sig i en sprød stil med smukke egenskaber i farven og i det hele taget i opbygningen af billedelementerne. Det er den geometriske forenkling, men de ofte brudte farveklange røber lyst til dristighed. Dette billede er fra 1957. Foto: Algot.

- Materialet er så mangfoldigt. Det giver nye impulser, men jeg må beherske det til et samarbejde, ikke lade mig overrumple. Det er en studierejse hver gang, men den er fantastisk spændende. Et hvert arbejde fødes med kvaler og udføres i spænding og længsel. Omhuen for det, jeg er igang med, må konstant strides med den utålmodige trang til hurtigt at opleve det færdige resultat. Er arbejdet lykkedes tilfredsstillende, kan jeg glæde mig, og denne glæde lever videre ved afleveringen, men jeg kan også overvældes af en trang til at tage problemerne op igen i en tro på, at nu har jeg erfaringen til at få fuld skik på intentionerne. Da jeg afleverede Chr. IV, var der noget indeni mig, der sagde: Først nu kan du lave ham! Det er nok belastende med den slags bagvendte opdagelser, men de er opdragende for ens selvkritik.

- Mon der er andre, der betjener sig af et så individuelt materiale?

- I Danmark i hvert fald ikke på min måde. Det har ført mig ud

I den dejlige Potters Gård på Christianshavn står Fridericias første bestillingsarbejde, statuen af bydelens grundlægger, Chr. IV, skabt i Svaneke 1957. Hvad højden angår, er kongefiguren i naturlig størrelse, men ellers forsynet med en kraftig understregning af den herres bredde i den rette renæssance-stil. Rund og værdig og vel i grunden også hyggelig.

Foto: Johs. Hammer.

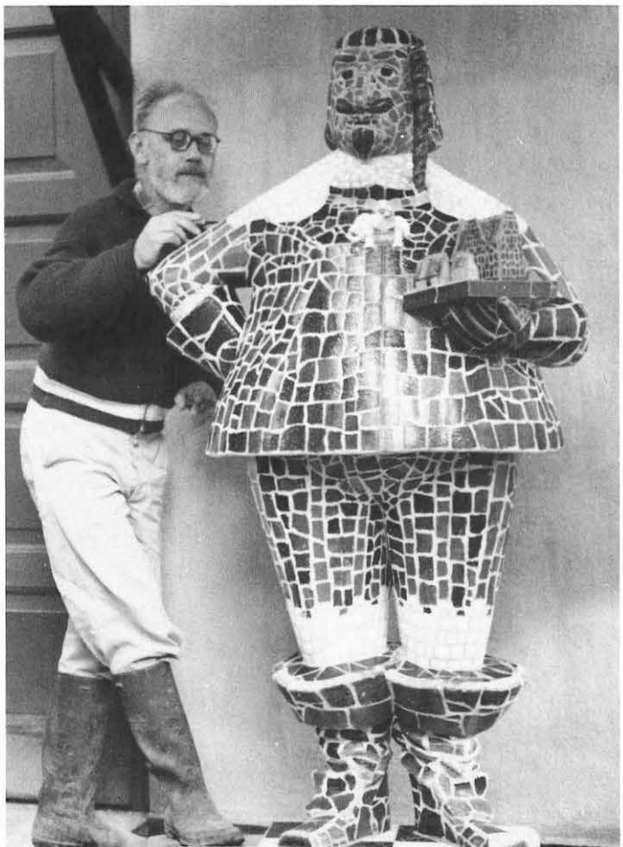

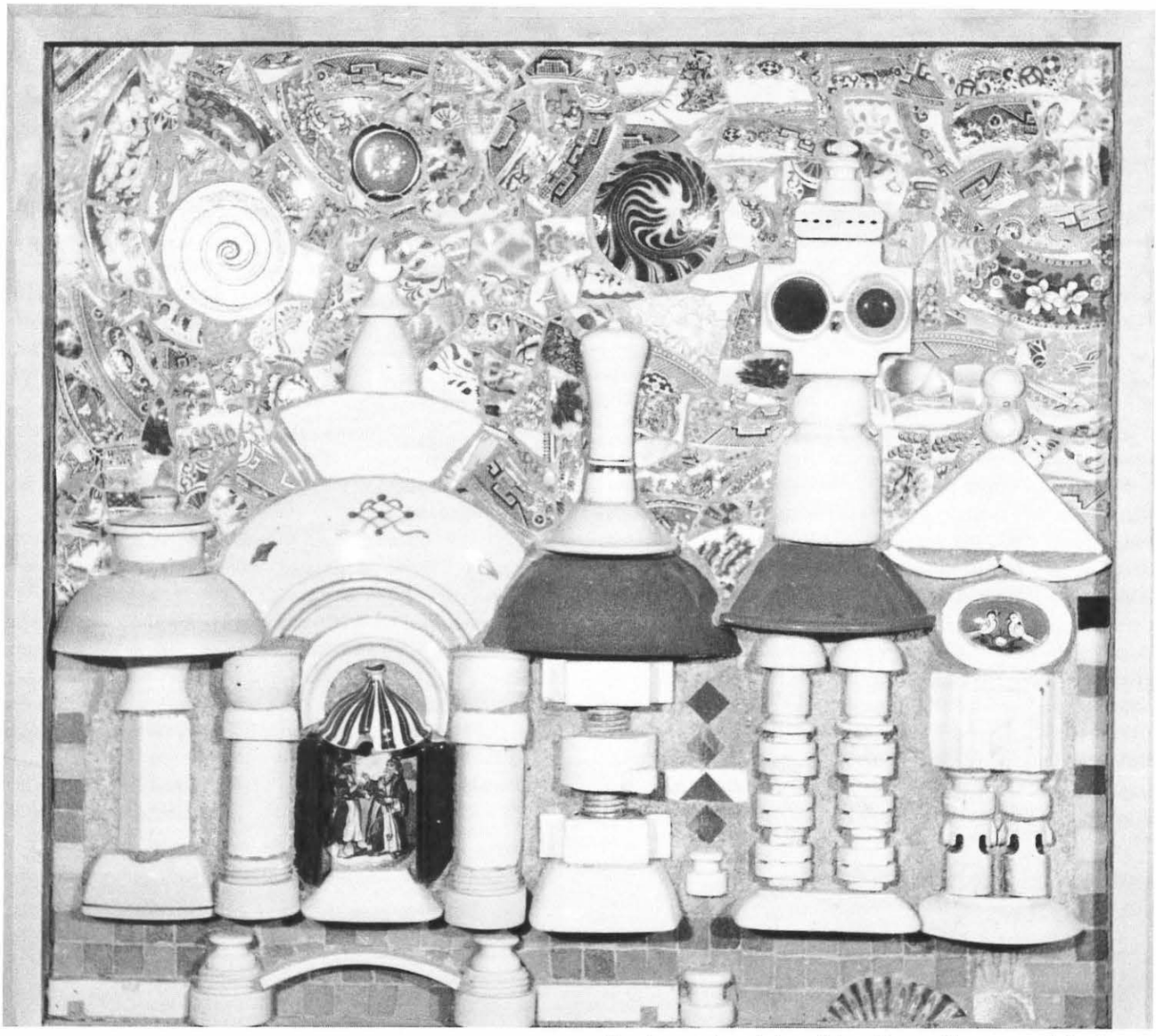

Hensigten med gengivelsen af dette 68 gange 74 cm store relief er først og fremmest at give en illustration til Fridericias materialeverden. Himmelens fygende væld af legemer er opbygget af skår af tallerkener, og ellers er der anvendt en masse af de forskellige former for isolatorer, som elektrikerne i hvert fald brugte tidligere, og nede til venstre under baldakinen diskuterer et par østerlandske herrer. Relieffet hedder Fantasiby og befinder sig hos en familie i Delaware, USA. *Foto: Politikens Press Photo.*

på mine egne veje, men der skal findes noget tilsvarende i Spanien, USA og Siam. Det sidste sted på et tempel. Her skal materialet ovenikøbet være tallerkener fra Den kongelige Porcellænsfabrik i København.

FORNYENDE FORBAVSELSE

Bornholms Kunstforening har været hos Fridericia med ønske om at præsentere ham på en større udstilling, men de sidste 25 år er gået med nagelfaste ting, der ikke umiddelbart lader sig flytte. Derfor kender bornholmerne stadig ikke meget til hans kunst.

Han møder også problemet forud for de årlige Koloristerne-udstillinger, men dèr skal han kun fylde en lille del af pladsen, og foreløbig har hans konsekvent udartende fantasi klaret kravene. Han forbavsede mig endnu engang, da han i 1973 præsenterede alt, hvad han havde lavet af faste, mere eller mindre indmurede ting. Han var ikke kørt ud til stederne med hammer og mejsel for brutalt at hugge dem ned og køre dem til udstillingsbygningen ved Østerport. Han hører nemlig til de kunstnere, der omhyggeligt registrerer, hvad de frembringer. Derfor kunne han præsentere et anderledes indslag: Farvelysbilled-fremvisning af 25 års arbejde. En roterende, fuldautomatisk fremviser blinkede i samtlige 15 udstillingsdage hans underfundigheder ud på et hvidt lærred og fik til tider maget det sådan, at den beskuende masse ganske blokerede det for alt andet. Denne farve-lys-happening gav indtryk af hans virksomhed lige fra legetøj til den blodrige Chr. IV-statue og langt ud i det ekstreme, som monumenter på askefællesgrave trods alt må siges at være i hans produktion, men det kunne være rart, om han ville bruge nogle måneder på at lave en serie mere mobile ting, som kunne blive til en slags favnende udstilling herovre - eller at en lokal institution tog sig sammen og gav ham en rigtig, stor opgave. Vi er forvænt med kunstnere herovre, sandelig ikke med deres kunst!

B-d.

Fra det gamle GUDHJEM

Af ARNE MADSEN

Kommer man til Gudhjem en sommerdag, vil man nok kunne finde det sted, hvor fotografen har stået, da han fotograferede det motiv, der gengives med det gamle brevkort. Men den forandring, der er sket siden fotografen tog sit billede, vil også tydeligt kendes. Havnepladsen med »Gamla Karna« og kirken er de samme, men nye huse har afløst de gamle, og der er en trængsel af sommergæster og en trafik af biler, som det gamle Gudhjem ikke kendte til dengang.

Med det gamle billede som udgangspunkt skal her fortælles et og andet, som var en del af Gudhjem da.

Drengen, der holder sin mor i hånden, skønnes at være et par år gammel her. Holder denne antagelse stik, må billedet være fotograferet i 1913. Det skønnes af undertegnede, der er identisk med »horrijn«. Derved kan også oplyses, at drengens mors navn var Asta Madsen, datter af fisker i Melsted, Jens Mathias Mogensen og hustru, Karen Margrethe Hansen fra »Søgård« i Østermarie. Asta Madsen døde i 1966 som pens. distriktsjordemoder i Nexø. Hvem den anden dame er, der ses til højre for de to nævnte personer, har det desværre ikke været muligt at opspore. Men takket være beredvillig bistand fra fhv. tømrermester i Gudhjem, Viggo Pedersen, kan her redegøres for, hvad det gamle postkort ellers gemmer i sig. »Havnepladsen var jo den åbne plads, hvor livet levedes«, fortæller denne. »Her legede vi børn, når foråret kom. Her spillede vi gros og langbold. Og sommeren gik, og det blev efterår. Og når bådene blev trukket på land og lå med bunden i vejret om vinteren, så legede vi skjul i mørkningen her«.

Ved at betragte kortet her, vil man i dets højre side se en gavl. Den hørte til den gamle købmandsgård, der dengang tilhørte købmand Harald Jørgensen. Man ser også lidt af det gamle stengærde, der hegnede gårdspladsen ud mod vejen. Købmandsgården er forlængst afløst af vandrehjemmet.

Bagerkringlen ud for det følgende hus fortæller naturligvis, at her bor en bager. Det må enten have været Peter A. Thornberg eller Christian Lund, der var førstnævntes efterfølger omkring den tid, da billedet blev taget.

Huset med den smukke bindingsværksgavl og det åbentstående loftsvindue tilhørte sandemand Sander Tranberg. Før denne beboede huset, havde Alexandra Trandberg hjemme her. Hun var datter af fisker Peder Alexandersen Tranberg, der sammen med to andre Gudhjemfiskere kom ulykkeligt af dage under fiskeri. Deres båd blev påsejlet af damperen »Anglo Dane« og sank. Alle tre mand druknede. Ulykken skete den 8. juli 1872 og var så meget mere tragisk og uforståelig, fordi påsejlingen skete midt på dagen og i det skønneste og klare sommervejr.

En anden af de omkomne fiskere var Hans Peter Kofoed, der boede i »Lillevang«, det sidste hus i Gudhjem, når man gik til

Bornholmske fiskere ca. 1895. Fra venstre: (af dem, der i dag kan kendes igen) Johan Koch (formentlig) og Kristian Klemmed Nielsen. Ved masten (stående): Martin Tranberg. Pegende: Birch. Siddende: Hans Lind, Niels Tranberg, Peter Lind, Mathias Dich, Martin Lind. Drengen: Hans Tranberg (?). Fiskeren med det sorte skæg: Peter Espersen. Derefter: Anders Koch, Kristian Skou og Peder Tranberg.

Melsted. Den tredie var Lars Jørgen Møller. Han havde boet i det næste hus, som man ser på billedet med gavlen ud mod havnepladsen. Da billedet blev taget, boede fisker Johan Koch her, en bror til bl.a. Anders og Peter Koch, hvilken sidste skrev bogen: »Det hvisker fra havet«. Huset blev nedrevet i 1923 (eller 24) og flyttet til Salene, hvor det endnu er at se. Det blev nemlig genopført her som Journalistforbundets ejendom.

Det næste hus i rækken - med væg ud mod pladsen - er forsynet med stentrappe. Det ejedes dengang af fisker Ludvig Olsen og hustru, Karoline. En af deres døtre fik navnet Lonny, nu Lonny Sorth, som også har været så venlig at meddele oplysninger til denne artikel. Navnet vil man møde igen, når man læser digte i bornholmsk mundart som til eksempel om Gudhjems gamle kirkegård og »Norresán«. Hun skriver bl.a.:

»I gamla dá der gjik ejn staj
frå havn op te vor kjærka.
Ded va ejn ret besværli vaj;
ded gamla folk fijk mærka.
Dejn va så smál, så fujl å sten
å stora klöppeknajla.
Ejn gjik så vársomt, ejn å ejn,
for inte ner å fajla . . .«

At Ludvig Olsens hustru hed Karoline erfarede undertegnede sent.For drengen var hun altid »Lonnys mor«. Og det var en oplevelse at komme ind hos Lonnys mor, især hvis man fik lov at komme ind i »den bedste stue«, som det jo hed forr i tider. Inde i denne stue hang nemlig et billede, der talte forunderligt til fantasien. Årsagen var den dramatiske fortælling, der var billedets motiv: et oprørt hav, frådende bølger og en båd, der red så farefuldt af sted på dem. En fisker var faldet udenbords. Han ville være druknet, om ikke en høj, rank skikkelse rakte en hånd ud og greb ham. Læseren vil nok have anet, at billedet forestillede »Peter på søen«. Det var muligvis ikke noget større kunstværk. Men for den betragtende var der tændt en stjerne over det. Og det var det væsentlige. Adskillige år senere så maleren Oluf Høst tilfældigvis også en stjerne stå tændt over det samme hus. Det fortæller han om sådan: »Jeg kom ud på gaden, og da jeg så ned ad gaden til havnen, stod der 3 klare stjerner tændt over hinanden. Den nederste og største lige over Ludvig Ol's skorsten. Det var smukt!«

Ludvig Olsen fik huset i 1907.

Bag huset skimtes lidt af taget og gavlen af det hus, som fisker og arbejdsmand Peter Lind ejede. Han var gift med Marna. Ægteparret vil man kunne finde et herligt billede af i billedhæftet »Bedstefars Bornholm« hæfte 1, hvor man ser de to gamle Gudhjemtyper kikke ud over deres halvdør, Peter Lind med »ejn kjæss« i hånden. Han var, hvad billedet også vidner om, ikke særlig stor af skikkelse, men dog »godt i stand«. Det kom ham til gode som hjemmeslagter. Han øvede nemlig også denne håndtering for folk. Det fortælles ganske hygsomt, at han havde sin egen måde at slagte på. Når han stak grisen, lagde han sig samtidig hen over den og klemte på den måde halvvejs livet ud af den.

Midt i billedet ses Gudhjem kirke højtbeliggende på et klippeplateau. Kirken er opført i 1892-93 efter tegning af arkitekt M. Bidstrup og bygget af kløvet kamp med delvis indvendig mursten-

Gudhjem havn omkring 1910.

beklædning. Den altertavle, som kirken rummede på billedets tid, er senere udskiftet med den prægtige altertavle, der havde haft plads i Sct. Anna kapel. Dette ses ikke på billedet, men er nær beliggende kirken med de rester af murværk, der endnu er tilbage efter nedrivningen af kapellet i 1896. Da havde Sct. Anna kapel tjent Gudhjemboerne som Gudshus igennem ca. 600 år. Gudhjem kirke indviedes den 3. september 1893. Omkring 1913 var provst Axel Rasmussen sognepræst for Østerlars-Gudhjem.

Rejser kirkehuset sig - bygget på klippens faste grund - med himlen som baggrund og strækker havnepladsen sig med sine fiskerhuse jordnært mod beskueren i sin tale om, at her levedes livet i alvor og leg, så er skolens placering midt i billedet også ret så symbolsk. Lige under kirken ses rygningen af skolen, nyopført i 1908. Oprindelig bestod den af en bolig til læreren og et klasselokale til den to-delte skole. Ved ombygningen blev den udvidet med 2 lærerboliger og 2 klasseværelser. Der var en lærer og en hjælpelærer. Denne sidste var gerne en kortere tid ved skolen. En af de lærere, der begyndte som hjælpelærer i Gudhjem, blev senere lærer og kirkesanger i Nexø, Hans Madsen. Han var typen på læreren af den gamle skole, der forenede evnen til at holde en mønstergyldig disciplin og være et forbillede for sine elever. Dertil ejede han en egen humor, der ikke sjældent krydrede den lange skoledag. Min meddeler fortalte mig da også et ganske karakteristisk træk fra lærer Hans Madsens tid i Gudhjem. Et par drenge var kommet op at slås, hvorfor lærer Madsen følgelig lod de to drenge vide, at de skulle have prygl, hvad de begge var indforstået med. Så ville den sag jo være ude af verden. »Hvem vil så há fost?« spurgte lærer Madsen. »La bára maj!« var den ene gæv nok til at tilbyde. »Ded e godt!«, svarede lærer Madsen. »Så kajn du gå ner å sætta daj!«. Således slap han.

Bindingsværkslængen, som man ser lidt af under skolen, var en af de bygninger, der tilhørte avlsbruger og kirkeværge Martin Madsen, søn af avlsbruger Lars Madsen. Huset, man ser, var muligvis erhvervet som »ujnantágshuz«. Det var i tiden omkring 1913 udlejet til Signe Jensen, der havde en lille forretning her med fransk vask og strygning.

Huset med gavlen ud mod pladsen, som de tre på billedet stiler imod (de to, fordi de boede der), kaldes i daglig tale gerne for »Gamla Karna« og tilhører nu fhv. tømrermester Viggo Pedersen, der overtog det i 1921. Ved efterforskning mener denne, at huset formentligt er opført i første halvdel af 1700-talllet. Spærene i tagtømmeret vidner om, at også dette hus i sin tid var udsat for en voldsom ildebrand, der hærgede fiskerlejet.

I 1869 var »Gamla Karna« et ret anseeligt hus med sine 15 fag, lo og lade. Huset udbyggedes yderligere med 3 fag med »sålijn« og kælder. Den første af dem, der har beboet huset, som husets nuværende ejer fik kendskab til, var fisker, avlsbruger og fiskehandler Peder Jørgensen. Han havde 2 børn, en søn, Jørgen, og en datter, Karen. Det er efter denne sidste, at »Gamla Karna« bærer sit kaldenavn. Begge børn levede hele deres liv i deres fødehjem og forblev ugifte. Nok havde Gud Amors pile ramt også dem; men moderen bestemte, »hvor skabet skulle stå«, og det skulle i hvert fald ikke stå under deres stand, så længe hun levede. Og så ville skæbnen, at hun blev 94! Og da var det for sent for de to at flytte skabet . . .

Da også de var døde, kom indboet på auktion og huset solgt til købmand Hans Madsen Schou og dampskibsekspeditør Jens Larsen i forening, dog ikke til personlig beboelse for ejerne, men til udlejning. Og der meldte hotelejer Glud sig efter at være gået fallit på hotellet. Han tog sin beværterbevilling med og drev nu restaurationsbevilling i »Gamla Karna«. Som det sig hørte og burde,

Dette store foto er et helt kapitel i Gudhjems historie. Det viser:

Øverste række fra venstre: Peder Tranberg, Marius Espersen, Johannes Stenberg, Adolf Hammer og Alexander Tranberg.

2. række: Købmand og redningsbestyrer Harald Jørgensen, Rudolf Holm, Peter Jørgensen, Ludvig Olsen, Ejner Bentsen, Kristian Jensen, Vilhelm Koch, Karl Holm og købmand Hans Gram.

3. række: Peter Koch, navigationslærer Kristian Pedersen, Hans Peter Haagensen, Karl Jensen, Mathias Hansen, Martin Lind, Kristian Poulsen, Hans Lind, Magnus Hansen, Andreas Koch og Johannes Pedersen.

4. række: Hans Peter Holm, Jens Mogensen, Kristian Nielsen, Otto Bendtsen, Timann Mogensen, Martin Tranberg, Jørgen Tranberg, Anders Koch, Anker Nielsen, Peter Vang, Julius E. Jensen, Jens Jensen, Kristian Klemmed Nielsen og Veset Mogensen.

5. række: Andreas Vang, Ole Stenberg, Ludvig Larsen, Johannes Nielsen, Kristen Koch, Ole Nielsen, Hans Peter Holm, og Kristian A. Nielsen.

Billedet er fotograferet i påsken 1922 på Gudhjem havn. Desværre mangler 5-6 mand og Melsted-fiskerne.

kom »de fine« i »den fine ende«, d.v.s. hvor salen var, og dem med træsko og »gænser« i krostuen til venstre for storstuen. Hotelvirksomheden krævede imidlertid, at der skulle indrettes hestestald, hvorfor noget af huset måtte rives ned og et træskur blev opført. Al denne ulejlighed kunne imidlertid have været sparet, for Glud fik udve og rejste til »det sorte Afrika«, hvor han havde været før som kaptajn på en af de både, der sejlede på Congofloden. Så »Gamla Karna»s hotelkarriere varede kun 4 år. Derefter blev huset indrettet med to lejligheder. I 1913 boede bådebygger Emil Madsen i den ene og fisker Karl Holm i den anden.

Viggo Pedersen erhvervede huset efter nogen manipuleren fra sælgerens side, men med god bistand fra »Sommerbornholmeren« Vilhelm Dahlgård, der ejede »Ørnens Hvile« og i det hele taget var Gudhjemboerne en god ven.

Den årlige kapsejllads var en festdag for Gudhjems egne og de efterhånden mange sommergæster, som byen fik. Men helt gratis var de ikke. Præmier koster også penge. Vilhelm Dahlgård var en af dem, der var med til at løse dette problem ved udsættelse af præmier. Da han også skænkede fiskeriforeningen sin egen fane, tog Gudhjem-fiskerne initiativet til at samles på havnepladsen og lade sig fotografere som billedet her viser. Resultatet, fotografiet, blev fiskernes gave til sommerbornholmeren. Fanen, man havde fået forærende, indviedes ved en fest i påsken 1922. Allerede i juni måned blev den taget i brug for første gang. En af de unge fiskere, der ses på billedet, Ludvig Larsen, blev syg og døde. Fanen stod vagt ved hans kiste. Nu er de fleste af de mange fiskere, der ses på fotografiet også borte. For tilfældets skyld kan oplyses, at billedet ikke har samtlige Gudhjem-fiskere med fra dengang. Der mangler af forskellige grunde 5-6 mand. Det kan også meddeles, at fiskerne fra Melsted ikke er med.

På det mindre og ældre billede af fiskere fra Gudhjem ses bl.a. Johan Koch og Peter Lind, som begge er omtalt i denne beretning fra det gamle Gudhjem.

Bornholmske antikviteter

Af J. KLINDT

1. »Hovedvandsæg, typisk forlovelsesgave i bedre familier; hjertet og duerne hentyder hertil. De første hovedvandsæg var ægformede deraf navnet. Det åbnes på midten, og indeholder en svamp vædet med vellugtende og styrkende vande. *

2. Drikkebæger, sikkert en gave fra gårdejer Chr. Munch, St. Spagergaard, Østerlars, til hans hustru Gundel Nielsdatter på 25-årsdagen for deres forlovelse i 1764. Begge udført af sølvsmed Peter Harding Sonne, Rønne, mellem 1760 og 1790. *

Københavnske antikvitetshandlere, der hører bornholmsk, får ofte et henført udtryk og begynder at fortælle om alt det, de i tidens løb har hentet herfra. »Indtil for 10-15 år siden kunne vi tage derover og fylde en lastbil på en uge, sende den hjem, og fortsætte sådan hele sommeren. Det var tider. Ak, nu er det slut«.

Baggrunden for, at Bornholm var et sådant antikvitets-overflødighedshorn er, at der har eksisteret en borgerlig kultur i århundreder, byggende på selvejergårdene, samt købmændene og søfarten i købstæderne. Der var ingen herregårde med samlinger af eksklusiv kunst, men til gengæld en velstående mellemklasse, der forstod at værdsætte godt håndværk og smukke ting. Som i det øvrige land holdt denne sans ikke stand mod masseproduktionens udbud af billigere, lettere og smartere frembringelser - det gamle blev smidt ud eller lagt på loftet. Men vi har altid været lidt senere på den, og det varede derfor længere, førend denne omvæltning var tilendebragt her. Gamle brugsting og møbler blev brugt, når de forlængst var kasseret i det øvrige land, så opkøberne kunne nå at få fingre i dem - måske endda ombytte dem med fabriksprodukter. Den nyopdukkede interesse for det gamle nåede nemlig også først senere hertil end andre steder. Det varede længe, før bornholmerne opdagede at det gamle håndværk havde værdi i sig selv.

Nu er bornholmerne mindst lige så antikvitetsinteresserede som dem i »de andre verdensdele« - se blot vinduesudstillingerne i de små gader - men måske mangler værdiansættelsen helt at tage form. At det, som ens forældre smed ud, nu skal betales med penge, måske endda mere end en ny ting, forekommer endnu mange uvirkeligt.

Desværre er vi altså for sent på den. Det meste gods fra vor fortid er havnet på den anden side Østersøen - vi må ofte købe det tilbage i dyre domme, hvis vi vil have det. En masse af det - det anonyme - kan ikke opspores, og alt det sømændene havde med hjem, og som er solgt »overtil«, har helt mistet sin forbindelse med modtagerstedet.

Heldigvis har museerne store og værdifulde samlinger af bornholmske antikviteter. Det er imidlertid ikke dem, jeg skal beskrive her, men jeg skal prøve at gøre rede for, hvilke bornholmske antikviteter der endnu findes i sådanne mængder ude blandt folk og i handelen, at privatfolk kan forvente at få fat i dem - til en samling, eller bare til pryd og eftertanke i hjemmet.

For at være en antikvitet regner man normalt med, at en ting skal være over 100 år gammel. Ganske vist handler alle antikvitetshandlere og -auktioner også med nyere ting - selv 1930-erne og 40-erne har interesse - men her må jeg prøve at begrænse mig til den gamle tommelfingerregel.

For at være en *bornholmsk* antikvitet må det desuden kræves, at genstanden er fremstillet på Bornholm, men ikke nok med det, den må også have et særpræg, der tydeligt henfører den til fremstillingsstedet, hvis den da ikke har et stempel, der giver sikkerhed herfor. Rammen for denne artikel gives altså af følgende begrænsninger:

1. Over 100 år.
2. Fremstillet på Bornholm.
3. Tydeligt særpræg eller stempel.
4. Til at skaffe (ikke bare museumsgenstand).

BORNHOLMSK SØLV

Som overalt i landet betød de gode tider i 1700-tallet, at folk fik råd - og lyst - til at anskaffe sig værdigenstande, og her stod sølvet - tidligere overklassens privilegium - højst hos den almindelige borger. Sølvskeer, drikkebægre, hovedvandsæg og skåle blev almindelige dåbs-, forlovelses- og bryllupsgaver, og i enhver gård og hvert borgerhjem var sølvet både statusværdi og statussymbol. Den første bornholmske sølvsmed, hvis produktion er bevaret i nogenlunde tal, er *Peter Harding Sonne* i Rønne, hvis stempel PS naturligvis, som loven påbød, findes i alle hans arbejder, men selv uden dette ville mange af hans ting kunne identificeres. Hans lidt grove, tanglignende rokoko-blomsterdekoration er såvist ikke stor kunst, men flydende og tilforladelig. Han fik borgerskab i 1760 og arbejdede 1700-tallet ud ligesom *Svend Peter Lind* (SPL). Efterfølgerne

Et sæt gamle, bornholmske stegesøer. *

* *Vibeke Klindt, antikviteter, Rønne. Foto: Frede Kjøller.*

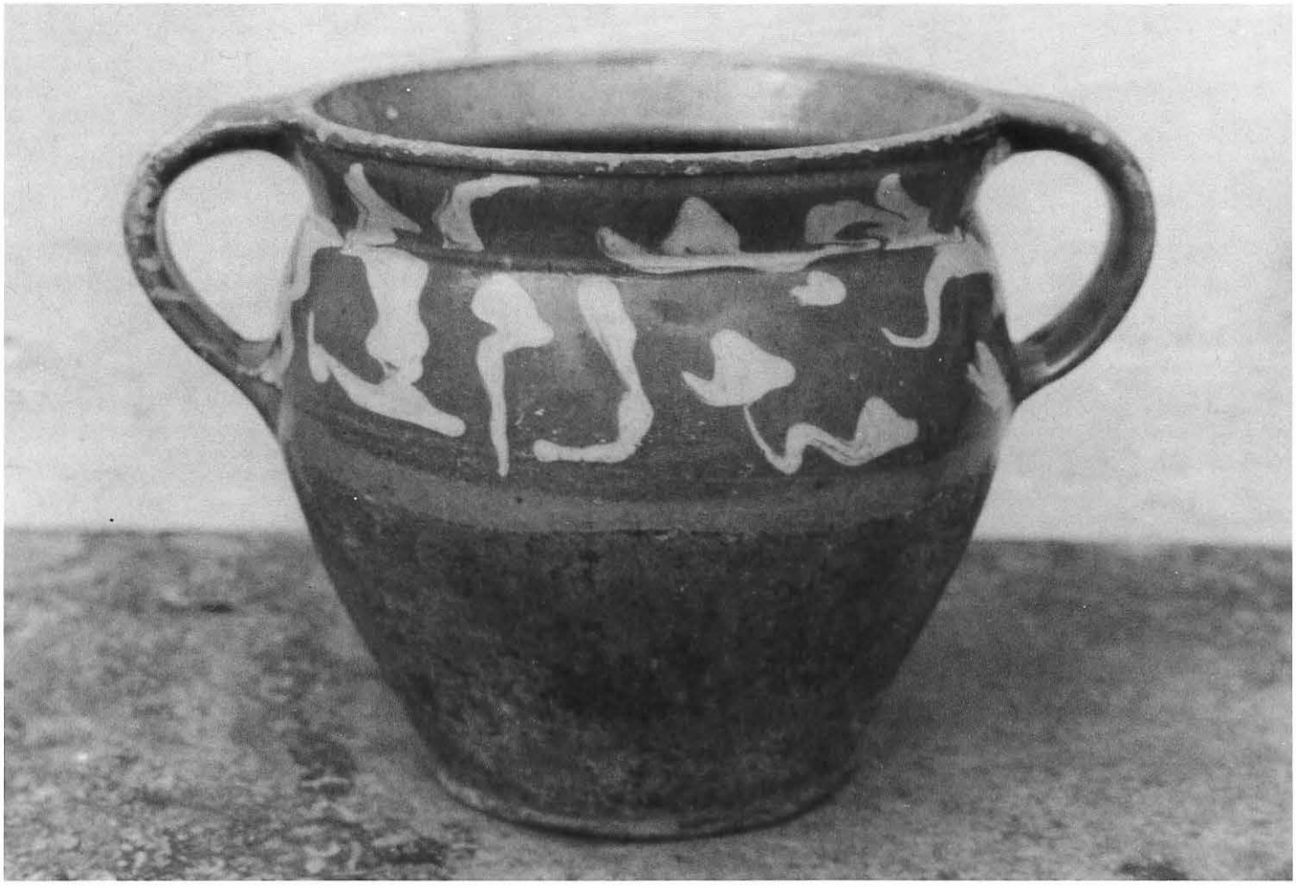

Typisk Rønne-krukke med orange glasur og lette dekorationer med pibeler, fra 1700-tallet. *

En serie af husholdningskrukker fra 1800-tallet i alle nuancer af brunt og rødt. *

* *Vibeke Klindt, antikviteter, Rønne. Foto: Frede Kjøller.*

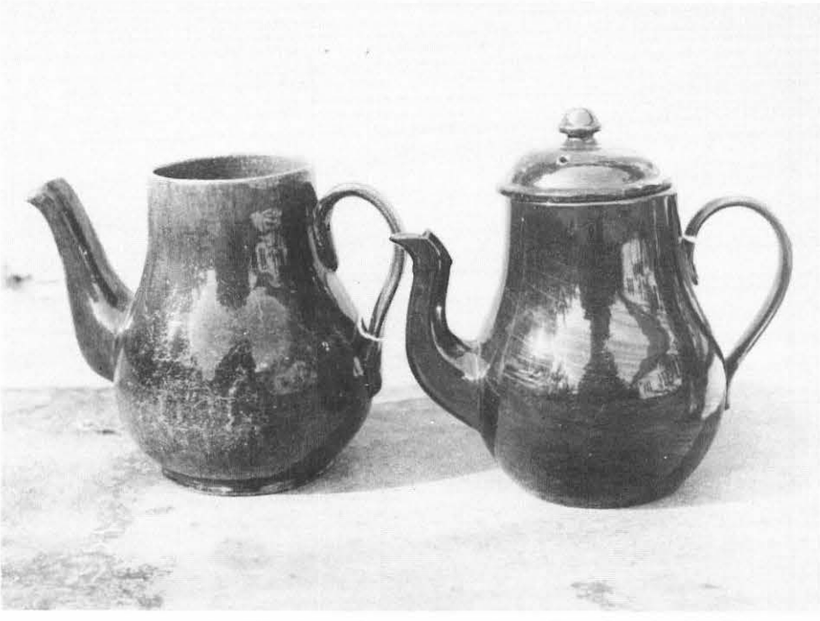

2 kaffekander, en brun og en sort, begge sikkert fra Spietz' fabrik. *

Nybarok kande efter engelsk mønster, fremstillet af en af de 14 fajancefabrikker i Rønne omkring 1875. Formen kan måske være direkte afstøbt efter en engelsk kande. *

* *Vibeke Klindt, antikviteter, Rønne. Foto: Frede Kjøller.*

Gule buddingforme med hhv. løve, majskolbe, papegøje, vinblad, drueklase og tilsidst: Velbekomme! Bornholmsk fajance fra 1800-tallet. *

Jens Viol (JV) og *August Møser* arbejdede med empiremønstre i begyndelsen af 1800-tallet uden egentligt særpræg. Heller ikke *C. F. Boesen* (B) og *O. G. Kolling* (GK) der slutter rækken op mod 100-års grænsen, har noget tydeligt særpræg.

Sølvet var værdibestemt, klassebestemt og eksklusivt. Til daglig brug, f.eks. lysestager, drikkekander, køkkentøj m.v. brugtes kobber, tin og messing. (Servicet bestod til daglig af hornskeer, jernknive og træbakker - anonyme og forgængelige ting). Der virket både kobbersmede og kandestøbere på Bornholm, men de har ikke noget specielt formsprog, og deres varer var sjældent mærkede.

BORNHOLMSK LERTØJ

Bornholmske pottemagere har altid produceret brændt og glaseret lertøj til øens eget forbrug. Af særegne, næsten tidløse former kan nævnes »stegesoen«, som bornholmske husmødre har brugt lige til vore dage. Men det var brugsvarer uden pynt. I Rønne opstod der imidlertid i sidste halvdel af 1700-tallet en masseproduktion af lertøj til eksport til det øvrige land. Det skulle konkurrere med det lokale lertøj på salgsstedet, og måtte derfor være bedre, billigere eller smukkere. Denne udfordring gjorde, at Rønne-pottemagerne - der var omkring 1800 næsten 40 - udviklede et 1. klasses produkt med elegante former og dekorationer. Desværre blev der vist meget lidt tilbage af denne fornemme vare tilbage på øen, men undertiden kan man finde overlevende eksemplarer i de gamle salgsmarkeder - København og de andre søkøbstæder. Men lertøj var jo ikke værdigenstande som sølvet, så det er for meget at vente, at der skal være ret meget tilbage efter 200 års brug. Det bornholmske kan være svært at skelne fra andet lertøj, idet de lokale jo også fik anledning til at strenge sig an, men den specielle orangerøde glasur fra Rønneleret, med de flydende ornamenter, er ikke til at tage fejl af.

Som eksportvare blev lertøjet udkonkurreret af fajancen i 1800-tallet, men til det lokale forbrug fortsatte lertøjsproduktionen. Det var nu ikke længere så vigtigt at føre an. Lertøjet havde sin begrænsning, og det vigtigste var at forsyne folk med syltekrukker og lignende jævne varer. Men lerets skiftende farver gennemlyser glasuren, og giver skønhedsindtryk af en helt anden art.

BORNHOLMSK FAJANCE

Omkring 1800 startede den bornholmske »fajanceproduktion« - lertøj, der ofte er støbt i forme og brændes 2 gange, før og efter

glaseringen - med *Davenport og Spietz,* hvis produkter næsten udelukkende er museumsgenstande, den førstnævnte endda kun som skår. Spietz' værksted var op mod midten af århundredet overtaget af sønnerne, og samtidig blev varerne simplere og mere brugsprægede - og her er der endnu chancer. En blank sort, mørkebrun eller mørkegrøn glasur samt de første strågule og varmt gule glasurer kommer fra denne fabrik, undertiden mærket JS eller Spietz. Men så spredes de hidtil hemmeligholdte opskrifter og metoder, og en ny storhedstid for Rønne-keramik oprinder, i 1865 er der ikke mindre end 14 fajancefabrikker igang; alle hugger hinandens forme, eller afstøber hvad de eller kan få fat på. Vi er midt i »stilforvirringen«, hvor alle historiske stilarter blandes og accepteres uden forbehold. Man er beruset af teknikkens og industrialismens muligheder. Glasuren er normalt blank, gul og mørkebrun, men der eksperimenteres også med andre farver. Fra denne periode, der varede århundredet ud, er der meget at hente: Buddingforme, kander af alle slags, relieffer, opsatse, blomsterstandere - alle klunketidens elskede attributter. Først nu begynder en mærkning at tage form, men de fleste fabrikker er anonyme, og bestemmelsen beror ofte mere på findestedet og lermassens karakter, end på former og dekoration der er helt modebestemte. Sparebøsserne, der udvikledes til en bornholmsk specialitet, kom først rigtigt igang sidst i århundredet, og overholder altså ikke vor 100-års grænse.

BORNHOLMSK TERRACOTTA

En enkelt af »fajancerne«, Lauritz Hjorth, ønskede ikke at følge flertallet, men gav sig til at støbe terracotta - fint, uglaseret lertøj - efter antikke forbilleder. De store udgravninger i Grækenland og Pompeji optog hele den »dannede« verden, og intet var finere end at have antikke kopier på skrivebordet eller reolen - man var ikke så blaserte over for kopier som idag. Med enestående håndværksmæssig dygtighed formede Hjorth og hans medarbejdere kopier af antikke statuer, græske vaser og drikkeskåle, oldnordiske urner og snart også kopier af Thorvaldsens og andre beundrede nutidsbilledhuggeres værker. Da turisterne begyndte at strømme til øen efter 1866, opstod der også en egentlig souvenirproduktion, ofte af lige så høj kvalitet og ikke alene Hjorth, men også mange af de andre fabrikker producerede vaser med genrebilleder af Hammershus, Jons kapel og Helligdommen - undertiden brugte man de græske vaser hertil! Ikke så få af Hjorths terracottafigurer har overlevet pulterkammerrydninger, moderniseringer, bombardementer og børns leg. De er fremragende kunsthåndværk, som der bør tages god vare på.

BORNHOLMERURE

Øens mest kendte antikvitet, der ovenikøbet har fået navn efter os selv - bornholmeren - var ligesom den første lerfabrikation et resultat af opgangsperioden i 1700-tallets sidste halvdel med den heraf følgende efterspørgsel efter specialfremstillede, højt klassificerede produkter. Arbejdslønnen var endnu så lav, at alt blev lavet i hånden, og der var god tid til det. Resultaterne var uovertrufne. Det gælder også bornholmerne; de ure der blev fremstillet i 1700-årene er langt finere håndværk end 1800-årenes mere standardiserede produkter, selv om også de blev udført i hånden. Men der blev mindre tid til at kæle for detaljerne.

Det begyndte omkring 1745, da brødrene Arboe startede en produktion af standure efter engelsk mønster, og kort efter fulgte andre efter. Disse gamle ure er nu museumsstykker. Kasserne var

Gul thekande med hvide blomster samt gul kaffekande med rokokorelieffer, begge efter engelsk (Wedgwood-)mønster. Bornholmsk fajance sidst i 1800-tallet. Produktionen af disse varer såvelsom buddingformene blev fortsat eller genoptaget på enkelte fabrikker op i 1930-erne. *

Kopier af græske drikkeskåle (»kyrix«). Sortglaseret eller malet terracotta, Lauritz Hjorth, sidste halvdel af 1800-tallet. Også Sonnes fajancefabrik udførte sådanne kopier. *

Apollo og Diana i Lauritz Hjorths version klæder hinanden strålende. *

* *Vibeke Klindt, antikviteter, Rønne. Foto: Frede Kjøller.*

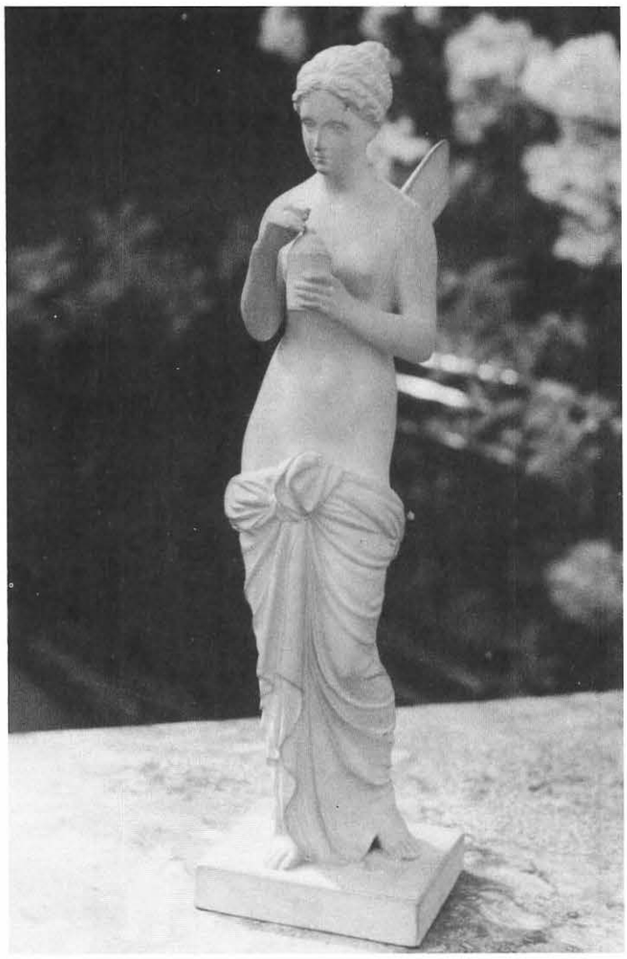

Thorvaldsens statue af Psyche har Lauritz Hjorth gengivet i al sin spæde ynde. *

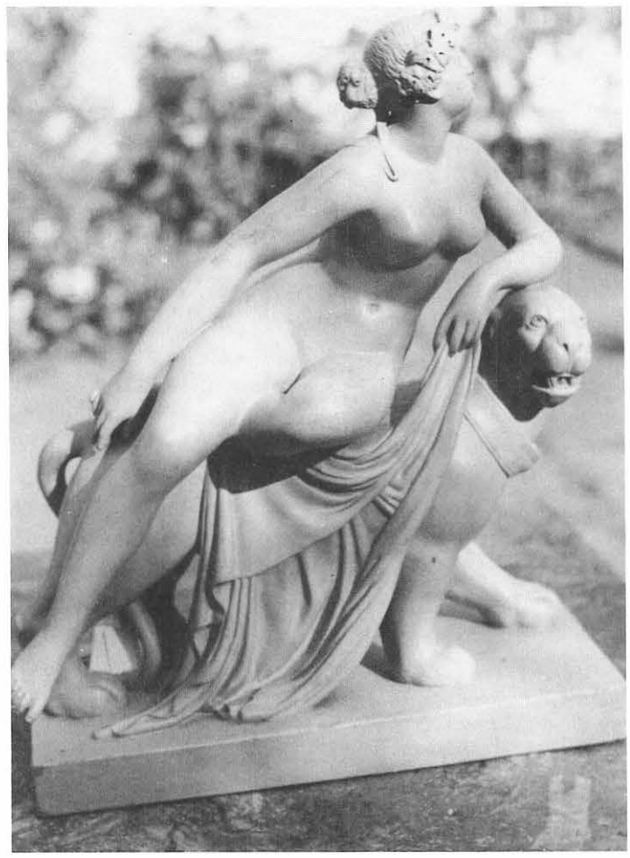

Den tyske billedhugger Danneckers statue af Ariadne på en panter er til gengæld glat svulmende og så sanselig, som man nu kunne tillade sig dengang. Lauritz Hjorth ca. 1875. *

2 græske amfora'er, der begge i Hjorths version er blevet udstyret med temmeligt fremmede dekorationer, den ene et maleri af Hammershus, ruiner, den anden med klunketidens foretrukne bladmaleri. *

i barokstil, tunge, firkantede med buet tag, bemalet med fromme motiver. Værkerne med fornemt forsiret tinskive. Hen mod 1800 blev formerne mere varierede. Man forsøgte sig således i Louis Seize og senere Chr. VIII stil, der kunne passe til tidens mode, mahogni, indbyggede skabslåger m.v., men i det nye århundrede opstod snart en prototype, som vi idag kalder empirebornholmeren, der kom til at blive enerådende i resten af produktionstiden. Det er da også denne, der overalt i verden karakteriserer bornholmeren med et enkelt blik, med dens let udadskrævende fodstykke med guirlander, den lige kasse med søjler og tandsnit samt hovedet med den hvidmalede skive omgivet af en laurbærkrans. Kassen omkring den runde skive kunne være firkantet (»mand«), indsnævret omkring laurbærkransen (»frøken«) eller helt rund (»kone«). Det er denne empiretype, der blev fremstillet i så store tal i 1800-årene, at bornholmeren er blevet berømt og udkonkurrerede de fleste andre produktioner i Danmark.

Også værket blev standardiseret, og 1700-årenes mange finesser var der ikke råd til i massefremstillingen, men godt og solidt håndværk forblev det at være. Det må være den udbredte standardisering og de lave leveomkostninger på Bornholm, der medførte, at bornholmeren klarede sig så længe i kampen mod den egentlige industri, men tilsidst kom prisen i København ned på omkring 12 rigsdaler stykket, og ca. 1880 var det slut. Fabriksfremstillede ure fra Amerika, Tyskland og Schweitz oversvømmede markedet, og

* *Vibeke Klindt, antikviteter, Rønne. Foto: Frede Kjøller.*

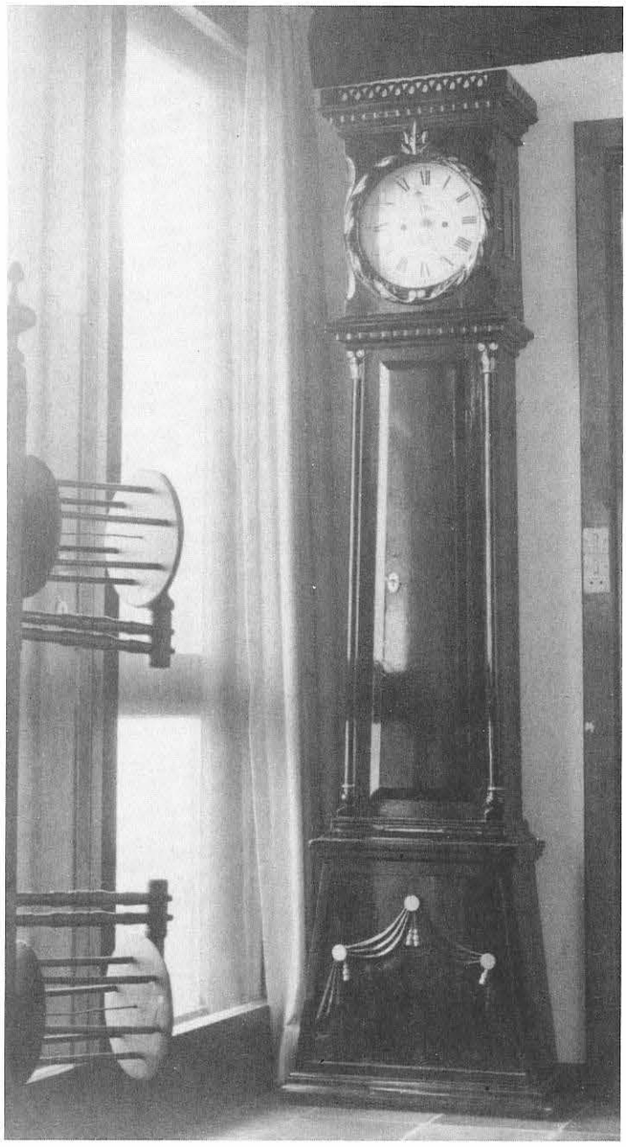

Den typiske empire-bornholmer fra 1800-tallets midte (»mand«). Garnvinden i forgrunden er også en bornholmsk antikvitet, men adskiller sig næppe nok fra garnvinder i det øvrige land, til at kaldes specielt bornholmsk. *

Den typiske bornholmske empire-slagbænk, der var almindelig på landet og i byerne i 1800-tallet. Skuffen kan trækkes ud, så at der kan ligge adskilige børn og sove i den, og som ekstra sikkerhed i dette tilfælde er den forsynet med støtteben. *

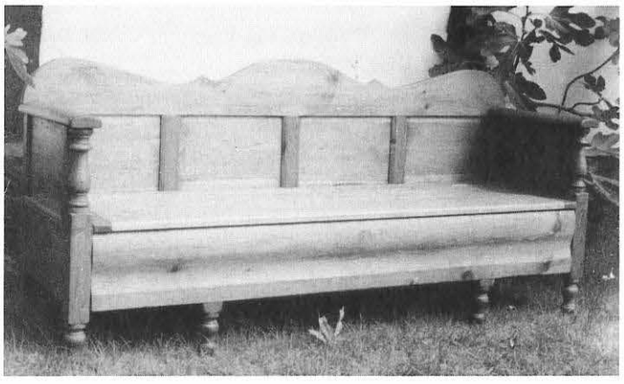

* *Vibeke Klindt, antikviteter, Rønne. Foto: Frede Kjøller.*

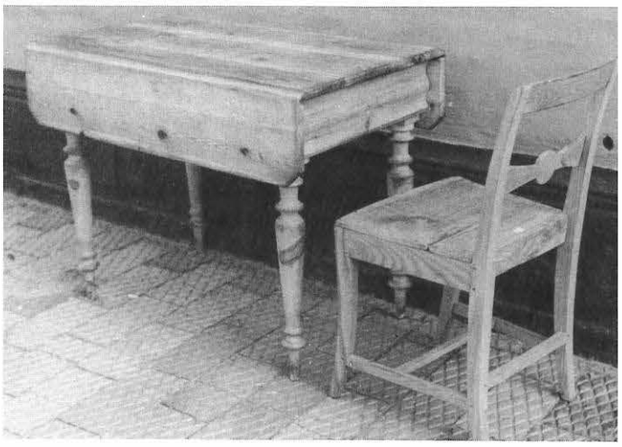

Også en typisk bornholmerspecialitet: Klapbordet med skuffer i begge gavle og drejede ben. Praktisk som ekstrabord og i kamre m.m., medens klapbordet med de lange klapper og støtteben (også kaldet »ligbordet«, fordi det var praktisk at lægge liget på, når det skulle ordnes) var et typisk reservebord. Ikke alle de gamle borde egner sig lige godt til at blive afsyret. Også stolen er en almindelig bornholmsk type, men den adskiller sig næppe så meget fra andre danske bondestole, at den kan kaldes typisk bornholmsk. *

her kunne de bornholmske urmagere ikke være med. Deres organisation var såre enkel: Urmageren fremstillede selv hver enkelt del til værket og lod en snedker lave kassen og en maler male den. Kapital til investeringer fandtes ikke, og der var ingen chance for at tage kampen op mod fabrikkerne. Igen forsvandt en hel »næringsvej« fra Bornholm, med personlig nød, omvæltning, emigrering til følge.

I dag er det naturligvis empirebornholmeren, der først og fremmest er til at få fat i for almindelige mennesker, og den passer fint til ethvert, også moderne, miljø, så den er efterspurgt langt ud over dens håndværksmæssige værdi. En genial, enkel type som denne går aldrig af mode. Oprindelig var den malet grøn, rød eller blå med guld- eller andre stafferinger, men i tidens løb er de allerfleste malet om adskillige gange og det hver gang efter den herskende mode eller temperament. Men idag prøver de fleste at finde de gamle farver igen, og det er karakteristisk, at da kommer den allerbedst til sin ret. Afsyring af malingen, som ofte med held kan gøres på andre gamle møbler, virker f.eks. helt forkert på dette elegante stykke interiør.

BORNHOLMSKE MØBLER

Det bornholmske møbelhåndværk har stået på et højt stade, men blev aldrig som urmageriet et eksporterhverv, og derfor blev man heller ikke tvunget af konkurrencen til at udvikle prototyper og standardisering. Håndværket rettede sig mod det lokale behov, som igen, så godt som muligt, rettede sig efter de herskende moderetninger. Hver møbelsnedker beholdt desuden sit særpræg, så det kan være vanskeligt at afgøre, om et møbel er »født« bornholmsk eller indført. Enkelte møbeltyper fra 1800-tallet skiller sig dog så tydeligt ud, at man ikke kan være i tvivl, f.eks. slagbænken med dens empire-armlæn, klapbordene, dragkisterne og fyrretræschatollerne.

Den bornholmske møbelstil - om man kan tale om en sådan - er rolig, behersket, uden falbelader som bornholmerne selv, og i sin bedste form elegant ligesom bindingsværket i de gamle gårde og borgerhuse.

Studenterne fra

SPROGLIGE STUDENTER

1. RÆKKE FRA VENSTRE: Lisbeth Sølver, Michael Jørgensen, Jytte Nielsen, Charlotte Rossel, Lene Degett, Michael Wøjdemann, Lene Jørgensen, Charlotte Pedersen, Elna Madvig.

2. RÆKKE FRA VENSTRE: Käte Hansen, Anders Poulsen, Litta Nielsen, Birgitte Jallov, Helle Carlsen, Yvonne Andersen, Jon Kaldan, Lene Bech, Lisbeth Kubicki, Elsebeth Christiansen, Gert Thomasen.

3. RÆKKE FRA VENSTRE: Gitte Jensen, Lene Gregersen, Anne Marie Møller, Ann-Louise Holm-Jensen, Tine Truelsen, Lisbeth Due Madsen, Christian Heide Pedersen, Per Petersen, Conny Larsen, Anne Munch Jensen, Anna Mette Rossel.

4. RÆKKE FRA VENSTRE: Jette Borbye Nielsen, Steen Andersen, Kim Kofoed, Helene Holm, Vibeke Møller, Anette Flies-Kristensen, Susanne Berthelsen, Verner Andersen, Erik Juul Hansen, Jens-Jørgen Borg, Merete Rohmann Larsen, Maiken Hansen, Lone Grunwald.

Foto: Ilsted Bech

Rønne Statsskole 1976

MATEMATISKE STUDENTER

1. RÆKKE FRA VENSTRE: Inger Ravn Nielsen, Merete Westh, Vibeke Marcher, Ulla Sandbye, Lene Jensen, Hans Erik Kofoed, Ingrid Kofoed Hansen, Conny Lassen, Anette Christoffersen, Annette Jensen.

2. RÆKKE FRA VENSTRE: Ole Henriksen, Thomas Rosenberg, Regner Maribo-Mogensen, Ib Mogensen, Claus Møller, Bjarne Kristensen, Birgit Pedersen, Hanne Sørensen, Gert Malmkvist, Ole Holmstrøm, Dagmar Thinggaard, Hans Jørgen Jensen.

3. RÆKKE FRA VENSTRE: Lisa Lind Petersen, Klaus Boss, Jørn Pedersen, Vagn Engell, Søren Christensen, Michael Christensen, Jes Bigom, Inge Lise Rask, Lise Lotte Christoffersen, Finn Frandsen, John Ipsen, Paul Christian Mide, Jette Nielsen, Hans Jørgen Engell, Per Jensen.

4. RÆKKE FRA VENSTRE: Kim Kofoed, Henrik Wroblewski, Mogens Dam, Per Rasmussen, Jens Bekker Nielsen, Per Andersen, Carl Johan Andersen, Helle Kofoed, Lisbeth Sonne, Selma Kofoed, Vivi Jeppesen, Birthe Kure, Claus Hansen, Kim Andersen, Tina Larsen.

5. RÆKKE FRA VENSTRE: Lars Sloth, Birger Olsen, Per Olsen, Kurt Elleby Pedersen, Ole Steenberg, Benny Pedersen, Jens Olsen, Mette Kofoed, Birger Rasmussen, Gitte Munk, Steen Hansen, Henrik Røbro Dam, Elsebeth Jørgensen, Bjarne Svendsen.

ÅRETS GANG I BORNHOLMS NATUR

Tekst og foto: Frede Kjøller

SEPTEMBER

Sommeren 1975 blev varm og tør. Vi fik en dejlig sommer med masser af sol og varme; men den var tør. September sluttede sig vejrmæssig set pænt til de foregående måneder, den var mild og varm, men gav mere nedbør, nemlig 59,7 mm, målt i Østermarie.

De bornholmske sogneveje fører gennem en lang række kønne og typiske landskaber. Men de er bygget for folk, der farer i mag. Og det bør man stadig kunne på vore sogneveje. Så vil de også bevare den charme, de har. På billedet ser vi vejen øst for Dyndegård i Nyker, hvor vi har et af de kønneste landskaber i dette sogn.

OKTOBER

Oktober fik et for årstiden mildt vejr, praktisk talt uden nattefrost og næsten uden storme. Særlig i den sidste halvdel af måneden var vindforholdene rolige; men luften var fuld af dis, der jævnlig grænsede til tåge. Måneden gav et smukt løvfald, hvad man kan ane ved at se på billedet, der er fra stien mellem Kristianshøj og Rømersminde i Almindingen. De bornholmske løvskove var i sandhed skønne. Nedbøren blev 71,1 mm.

NOVEMBER

November måned, der ofte har stor nedbør, fik kun 42,3 mm. Også denne måned var mild og bevarede meget af farvepragten fra foregående måned. Men himlen var oftest overtrukket med skyer, og det kunne give de skønneste solnedgange, som her på billedet, der er fra Kras Mose ved Rutsker Plantage. Tusmørket har sneget sig over landskabet; men himlen er luende rød og spejler sig i vandet, der får samme farve. Ingen af årets måneder kan fremvise så pragtfulde solnedgange som november.

DECEMBER

Heller ikke december gav større nedbør; kun 39,5 mm. Nedbørsunderskuddet var konstant! Mange brønde var tomme, og mange gårde måtte hente vand. Vinteren viste sig truende et par gange, og 9 mm af nedbøren faldt som sne; men det blev ved truslerne. Der var flere dage med sol, hvor de lange skygger lå henslængt over landskaberne som her ved Slusegårds vandmølle i Pedersker, et sted, der udstråler idyl i næsten al slags vejr.

JANUAR

Januar gav meget omskifteligt vejr: storm, regn, sne, frost, solskin, tåge - og stor nedbør, nemlig 104,5 mm, hvoraf 46,5 mm måltes som sne, uden at sneen dog kom til at genere særlig meget, heller ikke på vejene, hvilket dog nok skyldtes, at vejvæsenet kørte tonsvis af salt på dem, så bilerne bogstavelig blev syltet i saltlage, når man kørte på dem.

Men sneen livede op i landskaberne, som det ses på billedet fra Skrulle i Østermarie. Gården til venstre er Gammel Toftegård.

FEBRUAR

Februar kom med mild vinter og moderat frost, men kun ringe nedbør, 9,6 mm, og med megen sol over hvide landskaber. Det var en virkelig smuk vintermåned i naturen.

På billedet ses vinterklædte pløjemarker ved Østerlars Kirke. På de fremstående jordknolde har solen svedet det tynde snelag bort. Men landskabet er kønt, og ingen kan være i tvivl om, at dette er Bornholm.

MARTS

Også i marts fik vi mild vinter. Nedbøren var 30,5 mm, og frosten var tiltagende, men blev ikke streng. De sædvanlige forårstegn i marts, syngende lærker, fløjtende stære, blå anemoner o.s.v., udeblev. Men vintergækker og eranthis blomstrede smukt. Netop varmt var det ikke at færdes i naturen; men også fra en bil kan der være meget kønt at se, ikke mindst på vore gamle sogneveje. Her er et parti fra den gamle sognevej ved Gammel Skovgård i Olsker. Den slynger sig ualmindelig smukt gennem landskabet.

APRIL

April måned blev kold på Bornholm. Den sene vinter gav et sent forår! Og måneden sluttede med en ordentlig vintersalut, som det fremgår af billedet, der er taget på månedens sidste dag på Lærkevej i Østermarie. Solen er ved at gøre det af med snemasserne.

Men mange planter, der var i fuld gang med at spire, tog megen skade af den sene frost og den pludselige vinter. Ved månedens udgang var de hvide anemoner endnu ikke rigtig sprunget ud; men de blå stod kønt i kystskovene. Nedbøren blev på 59,1 mm i Østermarie, hvoraf de 36,9 faldt som sne d. 28. og 29.

MAJ

Maj måned var kølig, men havde overvejende smukt vejr, især i den midterste del af måneden, selv om det regnede en del: 56,4 mm.

I den første uge i måneden stod de hvide anemoner i deres fulde flor, og de bornholmske småskove, de gamle løvskove, var aldeles yndige. Billedet er taget ved Præsteskoven i Rø.

JUNI

I modsætning til maj blev juni tør med kun 11,8 mm nedbør. Alligevel var naturen frodig hele måneden, da det også var køligt, i hvert fald til Sct. Hans; da kom varmen og sommeren med den ene skønne sommerdag efter den anden. Grøftekanternes og kratskovenes vilde planter blomstrede om kap, og den vilde kørvel markerede vejkanter og skel som hvide striber i landskaberne. Billedet viser den blomstrende kørvel ved en markvej i Skrulle i Østermarie.

JULI

De fleste af os foretrækker løvskovene, i det mindste om sommeren. De er svale, og de er varierede i deres sammensætning, og de er fulde af planter og andre former for liv. Men en dunkel skovvej i en grantykning, hvor sommersolens stærke lys kun kommer ned pletvis, kan også være køn. Partiet er fundet ved Trehøje i Almindingen.

Måneden gav megen sol og megen varme, men næsten ingen nedbør. Følgelig var det truende tørt. Det var et held for den bornholmske høst, at der dog var kommet nogle småbyger. Kornmarkerne stod bugnende på de fleste bornholmske marker. Nedbøren blev på 57,9 mm.

AUGUST

Det udprægede sommervejr fortsatte, selv om der flere gange var uro i luftlagene med udsigt til vejrforandring. Men derved blev det. Nedbøren blev 19,4 mm regn. Og det blev mere og mere tørt med en lang række markbrande til følge på grund af folks uforsigtighed. Men naturen holdt sig forbavsende frisk i betragtning af den knappe nedbør. Billedet er taget ved Trægårdshøj i Klemensker først på måneden.

FRA POULSKER SOGN

Af OTTO ROHMANN

Foto: Frede Kjøller

På det sydøstlige hjørne af Bornholm ligger et af øens mindste og forhen vel også et af de fattigste sogne. Det har navn efter kirken, som er indviet til Sankt Paulus, og hedder Sankt Pouls kirke og sognet kom derfor til at hedde Sankt Pouls kirkesogn. Navnet er siden forkortet til Poulsker.

Det grænser mod øst og syd til havet, og mod vest er det skilt fra Pedersker ved højderyggen Rispebjerg, som forhen for en stor del lå hen som udmark. Kun mod nord, hvor det grænser til Bodilsker, kan vi ikke i dag se nogen naturlig grænse.

Poulsker lå temmelig afsides i gamle dage; der var omtrent halvanden mil fra kirken og til nærmeste købstad, Nexø, og det havde ingen gennemgående veje af betydning. Det var sådan, at hvis man f.eks. skulle med postvognen til Rønne, måtte man enten til Nexø for at tage med derfra, eller også skulle man tage op til »Posthuset«, der lå ovenfor Skovgårdsbakken, jo, huset ligger der endnu, men det blev nedlagt som posthus, da jernbanen kom.

De gamle veje, som nærmest kun var hjulspor, måtte jo altid rette sig efter terrænforholdene; således kan man se, at hvis bønderne fra den sydlige del af sognet skulle til Aakirkeby eller mod Rønne, kørte de syd om Rispebjerg omtrent helt nede ved »Strandmarken«, for sønden for Rispebjerg lå »stora Myrn«, den er nu for størstedelen opdyrket, men der er dog lidt tilbage, som kaldes Sommergårdsmosen. Når man kom over Pederskerskellet, delte vejen sig, så man kunne køre over »Søndre Vad«, som ligger syd for Slusegård, eller over »Nørre Vad« som lå nord for den nu sløjfede lille Munkegård, eller en tredie vej som gik op til Køllergård.

Den nuværende vej over Rispebjerg er anlagt midt i forrige århundrede. Før skulle man, når man kom østfra, dreje af ved kirken, idet vejen gik nord om Præstehøjen, videre nord om Gravbakken og lige forbi Korreslot, derfra op over Bjerget forbi Snaphøj og ned forbi »Voijlhøj« øst om Bjergegård og ned til broen ved Køllergård.

Midt oppe på Bjerget går der to dybe hulveje imod nord og og nordvest og ned til en bro ved Borregård. Det var vel ad disse veje Poulskerbønderne for 800 år siden måtte slæbe stenen fra et stenbrud nede ved Øleåen og op til kirken, da den blev bygget. Sagnet siger rigtig nok, at stenene til at bygge kirken med blev brudt i Gravbakken, men da der aldrig er fundet sten der, kan det næppe passe.

Fra den nordlige del af sognet gik der også en vej vestpå gennem Råby, nord om Bukkegård og ned til Bukkevad. Nu er der jo bro over åen, men navnet er bevaret, idet det stadig hedder Bukkevadbroen. Lidt syd for broen ligger der en række sten på tværs i åen, det er en af de gamle Fårebroer; her sprang fårene fra sten

til sten, når de skulle over åen, før broen blev bygget. På een af disse sten er der en sliberende fra Oldtiden.

Skulle man til Nexø, gik der en vej nord i sognet hen forbi Pæregård i Bodilsker og over Balka, men man kørte også ned ad Ellegaden gennem Snogebæk og øst om Hundsemyre, omtrent der hvor den nye landevej nu ligger eller helt ned til stranden og fulgte denne, til man kom over Mælåen for derefter at køre op over Balkalyngen til Nexø.

Mod nord gik de gamle drivgader fra sogent og tværs gennem Bodilsker op til Lynggærdet. Det var ad dem, man drev ungkvæget og fårene samt de heste, som var tilovers, når forårsarbejdet var gjort, op i lyngen hvor de kunne gå hele sommeren og selv finde føden.

Den vestligste af disse drivgader gik fra kirken og forbi Pilemølle, gennem Lyngvad og op over »Brøløza«, og den fortsatte ind gennem lyngen forbi »Kyllingeklippen«, »Hellig Hågen«, og over Anhøje helt til Ølene.

Det var særlig den vej, man benyttede, når man skulle op i Ølene og »plødre« Kuletørv eller bare i lyngen for at rive lyng eller skære bredtørv.

I sidste del af forrige århundrede, altså før jernbanen kom, benyttede man også denne vej, når man skulle trække dyrene fra Poulsker og Bodilsker ind til dyrskuet i Almindingen.

En anden Udmarksgade gik gennem Stenseby og Gadeby i Bodilsker over Øleåen; her har vi endnu navnet Fårebroerne det sted, hvor fårene skulle springe over. Videre gik den over Sladdermark og ned gennem Døvredal. Over dalen har der kun været een overgang, og den er brugt gennem umindelige tider, det kan man se af alle de dybe hjulspor på den nordvestre skråning, der siden fordeler sig ind over lyngen.

Som den tredie gade har der gået een fra den østlige del af sognet og gennem »Grånakkestaue« ved Kannikegård forbi Hønselund og op over Slamrabjerg til Skrivergaden, som så fortsætter til lyngen. Endvidere har der gået en vej, ja, det gamle sagde vistnok »gade«, fra kirken og ned til Snogebæk. Det var Kirkevejen for

Sliberende i en sten i den gamle Fårebro.

Bukkediget

alle i den østlige del af sognet, den vej de første gang kom ad, når de skulle døbes, og den vej de kom ad, når de skulle bæres til graven, det sidste har vi endnu et minde om i navnet »Dødningegabet«, det var der, hvor vejen løb igennem en af de gamle volde lidt vest for mejeriet Bækkedal.

Poulsker var et meget skovfattigt sogn før Strandmarken blev tilplantet. Den vigtigste skov var »Højskov« eller Gadegårdsskoven, som den almindeligvis blev kaldt; det hed sig, at den blev tillagt Gadegård ved udskiftningen eller rettere mageskiftningen i 1816, fordi Landinspektøren havde sit ophold på gården.

Der var også »Ellet«, som særlig bestod af elletræer, hvilket navnet jo også siger; det gik fra Ellegård forbi Krusegård og Hullegård og kaldtes henholdsvis »Krusåælled« og »Hollaælled«.

Nordøst for Duegård ligger der endnu en lille skov, »Dâuaasparna«; den har været betydelig større før, da Aspen var et mere almindeligt træ; i gamle dage blev det brugt en hel del som bygningstømmer. Udover disse skove fandtes der ved nogle gårde mindre indhegnede skovløkker; vi kan endnu se dem ved Markeregård og Frigård.

Da sognet har havet på de to sider, får det en meget lang kyststrækning; den går lige fra midtvejs mellem Mælåen og Snogebæk og til Sommerodden.

I dag vil man nok sige, at skellet mellem Poulsker og Bodilsker går midt over Balka strand, men i gamle dage hed det Snogebæk Sandflugt, for da gik Balka aldrig syd for Mælåen.

Der skal stå en gammel skelsten, men den har ikke altid været let at finde, for til tider har den været helt dækket af flyvesand. Den havde heller ikke så stor betydning for at markere skel i klitterne, men skete der en stranding, havde det stor betydning at få konstateret, om skibet stod på Poulsker eller Bodilsker grund for bjergningsrettens skyld.

Går vi mod syd, kommer vi snart til Salthammer, det er et sandstensrev, der strækker sig ret langt ud i havet, og hvorpå der gennem tiderne er sket mange strandinger. Inde ved stranden på »Udfajled« har der været stenbrud, til tider har det været dækket med sand, men de sidste år har havet skyllet alt sandet væk, og så ser man det tydeligt, særlig når det er lavvande. Her er allerede brudt sten i Oldtiden, kan vi se, for det er sten herfra, der er brugt i en del af de grave, der er fundet i grusåsen, der strækker sig fra Kan-

Fiskerhytter, Snogebæk.

nikegård og sydpå, og der var også en del af disse sten som sandstensfliser i husene, der for nylig blev udgravet ved Krusegård.

Som bygningssten kan man endnu finde dem mange steder i gamle huse; en del blev brugt som »Brokkemur«, altså sat på samme måde som sandstensgærderne i Nexø, medens andre blev brudt op i større flager og blev sat på højkant mellem bindingsværket. Der har været hele længer, der var bygget på den måde, at hver tavl blev udfyldt med en sten, som blev tilhugget og indpasset i tømmeret, men der blev sagt, at det var en dårlig byggemåde, da det var en kold mur, og længen kom aldrig til at stå rigtig fast. Vi kan endnu se sådan en væg i en af de gamle Fiskehytter ved Snogebæk havn. En anden af hytterne er opført med Brokkemur helt uden puds.

Mange sten blev brudt til gærdesten; det skulle være ret store flager, idet de blev sat på højkant og gravet så meget ned i jorden, at de kunne stå fast og samtidig have en passende gærdehøjde. Endnu er der rester af sådanne gærder flere steder, f.eks. er der en lille have ved Havnevej, der er indhegnet på den måde, men det er ret lave sten, som er brugt der. Der er også lidt rester langs den østre vej til Søndre Mose, men det smukkeste gærde står på ejendommen Lillehøj i Poulsker, her er hele haven indhegnet med sådanne sten, desværre er de næsten helt skjult af en tæt hæk. De store flager blev også brugt til at bygge sommerbolig til grisen, en »Grizabo«, ganske simpelt ved at sætte fire sten sammen i firkant, den ene skulle dog være lidt kortere, så der var indgang for grisen, og de blev gravet ned ligesom gærdestenene, og til slut blev der lagt en lidt større sten som tag, og så var »boen« færdig, og når der så blev indhegnet en lille »gård« udenfor, så havde grisen en god sommerbolig. Nu er vel alle disse boer forsvundet, men jeg har dog set et par stykker af dem.

Lidt syd for Salthammer lå Salthammer batteri, endnu kan man se en del rester af det. Under Englandskrigen stod der to meget svære kanoner, og lige bagved lå krudthuset til opbevaring af krudt og kugler; det var opført af bindingsværk med lerklinede vægge og stråtag.

Snogebæk fik sin Ø-havn i 1888, og dermed kunne fiskerne anskaffe sig støre både, før den tid havde de kun den lille Sandstenshammer, der ligger lidt længere mod syd, at lægge bådene til, men oftest måtte de jo nok trække båden op på stranden.

Er det lavvande, kan man her se overgangen fra sandsten til grønskifer, og her ser vi også udgangen for det telegrafkabel, som vi børn var meget betaget af, det blev fortalt os, at det kabel gik tværs gennem Rusland og havnede helt ovre i Kina, og det kunne vel nok sætte fantasien i sving; nutidens børn ville ikke tænke meget over det, de er jo vant til, at alle meddelelser kommer flyvende gennem luften.

Snart efter kommer vi til et lille vandløb, det er Stangebækken, der er ikke meget vand i den nu, for den afvander kun en lille del af Søndre Mose. I gamle dage før den store Kærgrøft blev gravet, skulle den tage alt vandet fra kæret og ligeledes alt fra Søndre Mose. Kærgrøften blev gravet engang i forrige århundrede for at afvande et område, der lå hen med enge og kær; vi ser den løbe under vejen mellem Nordbakkegård og Lærkegård og gå ned gennem den sydlige del af mosen for så at løbe ud i havet syd for Brorevet. Partiet inden for Brorevet hedder i daglig tale slet og ret »Bro«. Revet strækker sig langt ud og har altid været en fare for skibsfarten. Det består af grønskifer, altså det samme som vi traf lidt syd for Snogebæk havn, og som på bornholmsk hedder »Baldrekløppa«; den inderste del af revet ligger altid over daglig vandstand.

Denne sten er næsten aldrig blevet brugt noget af betydning hverken som bygningssten eller på anden måde, men når »Enkeltgravsfolket« i yngre stenalder skulle begrave deres døde, brugte de denne sten til gravkisten, man kan endnu se flere af disse i havbrinken.

På strækningen mellem Bro og Dueodde er det, at havet de senere år æder sig dybere og dybere ind i landet; men det har det vel altid gjort her, for ser vi på gamle bornholmskort, er der netop her en sandodde i havet, som hed Vellingsodde; den er helt forsvundet, og navnet er også forlængst glemt, vi har det kun bevaret på de gamle kort.

At kysten ret hurtigt kan forandre sig her, har jeg selv oplevet, for dengang den lille sirenebygning på østsiden af Dueodde blev bygget omkring 1920, blev den anlagt på den yderste klitrække, men godt en halv snes år efter havde havet skyllet så meget sand op her, at det dannede en ret bred sumpstrækning med et temmelig rigt fugleliv, og udenfor igen var der dannet en ny klitrække. Alt dette forsvandt dog igen i løbet af nogle år.

Dueodde er den sydligste spids af Bornholm og består udelukkende af flyvesand. Her kan vi endnu se, hvorledes vinden kan blæse sandet op i høje klitter, og ligeledes hvordan den, når den bryder hul på en klit, kan danne dybe sandgryder. Dueodde var vel nok forhen den allerfarligste kyststrækning på Sydbornholm for sejladsen; det er mange skibe, der i tidens løb er gået på grund her og slået til vrag, for de skulle ikke stå længe, før de arbejdede sig ned i sandet, og så var det umuligt at bjerge dem; ved lavvande har man kunnet se dem, et enkelt kunne stå med spanter over vandet, da jeg var dreng.

Det hjalp jo meget, da de to fyr - det store og det lille - blev bygget og tændt første gang i 1880 og med deres blink advarede skibene mod at komme kysten for nær. Det store fyr blev bygget helt oppe oven for klitarealet, for man kunne ikke dengang bygge så stor en bygning på sand. Selve fyrtårnet er opført i smukt tilhugget granit, som er hentet i »Dysjan« i Bodilsker; det var stenhuggere fra Nexø, der arbejdede der.

Nu er begge disse fyr taget i brug til andre formål, og der er bygget et nyt meget højt og slankt helt nede ved klitterne.

Da fyrene blev bygget, blev der samtidig bygget en sirene oppe på en klit lidt syd for det lille fyr, hvorfra den i tåget vejr lod sit dybe brøl runge ud over havet til advarsel for skibene; den blev almindeligvis kaldt »Bakkakjyring«, men den er forlængst nedrevet, dog kan man endnu se, hvor den har stået.

Lidt længere mod vest, noget indenfor stranden, var der en lille klitsø, som blev kaldt »Forvandet«. Der var en rigtig pæn ellebevoksning omkring den, men nu er det hele tilsandet.

Fortsætter man nu mod vest, er der ikke noget særligt at bemærke, før vi kommer til »Bækkjana«, det er Munkebække eller Markusbækken, som den også er blevet kaldt efter en tidligere ejer af Munkegård, og så Dammebækken der løber ud i havet ret tæt ved hinanden, og her mellem dem lå før et lille fiskerleje, som hed ret og slet »Bækkjana«. Det var små husmænd oppe fra sognet, der drev lidt lejlighedsfiskeri herfra; bådene skulle de selvfølgelig altid trække helt op på stranden, og så havde de deres fiskehytter stående her, hvori de kunne opbevare redskaber med mere. Hytterne har været ganske primitive, bare en lav græstørvvæg og derover et spændtag af strå og så en dør på gavlen. Man kunne se tomterne af dem lige til parkeringspladsen blev anlagt for nogle år siden, men nu er det hele udjævnet. Hvor længe der var fiskere, som havde deres båd liggende her, ved jeg ikke, men så sent som i 1925 ved jeg, at der var een som gjorde hævd på, at han var Oldermand for lejet og varetog dets interesser.

Lidt før vi kommer til Sommerodde, ser vi en stor sten tæt ved stranden, den hedder Kødtønden, det er den første store sten siden vi passerede Bro; på den anden side af odden inde i Pedersker sogn kommer der flere.

Ved Sommerodden har der ligget et lille batteri, hvor der under Englandskrigen var anbragt to små kanoner, det var nærmest for at kaperskuderne kunne søge her ind under batteriet, hvis de blev forfulgt af fjendlige skibe. Mellem kysten og den gårdrække, som begynder med Hullegård og slutter med Sommergård, ialt 22 gårde, lå en ret bred udmark, som tilhørte staten, den udgjorde ca. en trediedel af hele sognets areal. Omkring 1870 ville staten afhænde hele dette areal; Hundsemyre og Snogebæk Sandflugt var dog solgt tidligere til et aktieselskab.

Søndre mose blev udskiftet i ca. 70 små lodder og solgt til avlsbrugerne i Snogebæk, medens strækningen mellem mosen og havet helt ud til Bro blev henlagt som fællesareal til Snogebæk Fiskerleje; det blev dog senere udskiftet og delt mellem fiskerlejets beboere og tilplantet. Strækningen fra Bro til op i Pedersker hedder Strandmarken, dog i almindelighed blev den kaldt »Bakkana«, og det var for en stor del sandflugtsområde, hvor der hist og her har været lyngbevoksning og måske også enkelte pletter med lidt eng.

At her har været sandflugt gennem århundreder, har vi kendskab til, idet vi ved at 24 og 25 Slg, Lille Gubbegård og Skrokkegård i 1618 måtte flytte længere op på deres jorder, da sandet lagde sig i store driver rundt omkring gårdene og dækkede både have, mark og enge. Det er derfor, vi i dag ser disse to gårde ligge helt udenfor rækken, og deres gamle plads skal søges helt nede i klitterne.

Et hundrede år senere var det særlig galt længere vest på, idet 28 og 30 Slg. blev så ødelagt, at de blev nedbrudt og den tilbageblivende jord tillagt henholdsvis 29 Slg. Munkegård og 31 Slg. Jomfrugård. Man kan endnu se, hvor 30 Slg. Sømarkegården eller Trommergården lå.

Da Peter Dam Jespersen i 1819 blev udnævnt til sandflugtskommisær, var det for hele Bornholm og som sådan også for Strandmarken i Poulsker, men da han boede på Sejrsgård i Knudsker, blev det særlig strækningen mellem Rønne og Hasle, der fik hans interesse, og der var langt mellem Knudsker og Dueodde dengang, så det var vel ikke særlig meget, han kom til at arbejde hernede.

Han fik dog forbudt lyngrivning og afskæring af marehalm, og ligeledes var det forbudt at lade kvæg og får gå løse. For at føre tilsyn, med at dette blev overholdt, blev en af de nærmeste bønder ansat som tilsynsmand for området; i mange år havde ejeren af Skrokkegård dette hverv.

Det må også være Peter Dam Jespersen, der har fået rejst det hegn, som man endnu kan se enkelte rester af, og som dannede skel til Udmarken, det er dog først rejst efter, at Poulsker, som det første sogn på Bornholm, blev færdig med udstykningen eller rettere mageskiftningen i 1825, da blev nemlig en del af de jorde, der tilhørte gårdene, men som var helt dækkede og ødelagte af sandflugten, lagt til Udmarken, og som erstatning fik de tillagt en del jord længere oppe i sognet. Hele dette klitareal blev nu omkring 1870 af staten tilbudt alle de beboere, som havde jord, der grænsede ned til området til gratis overtagelse, mod at de forpligtede sig til at holde sandflugten dæmpet, og at de alle skulle være enige om overtagelsen, der blev sagt, at der kun var een, der var betænkelig ved det, og det var ejeren af Sandegård, der vel nok fik det største areal, ca. 200 Tdl.; men der var en nabo, der lovede at hjælpe ham, hvis han ikke kunne overkomme det selv, og så gik han med til det.

Skellene blev trukket, så de fik samme bredde hele vejen ned til havet, som deres gårdlod var bred, og straks efter overtagelsen gik ejerne i gang med at plante. Det var næsten udelukkende Skovfyr, der blev plantet, og det ser ud til, at den slog godt an og voksede rigtig pænt til, således at skoven efter 30-40 år, altså under første verdenskrig, allerede kunne giver ret godt med træ til brændsel. Selv om det var forbudt at meje marehalmen af, kunne den dog give en lille høst. Jeg kan huske, at hvert år i august måned kom skolebørnene fra Bodilsker skole herned for at plukke aksene af marehalmen, der blev sagt, at den skulle tærskes, og så skulle frøene bruges til udsæd på jyllands vestkyst. Det er sikkert nok botanikeren, lærer Bergsted, der har fået sat det igang.

Før 1900 var der ikke andre bygninger på hele Strandmarken end det lille fyr med tilhørende huse. Derefter blev hvilehjemmet »Bethesda« bygget, og nu ligger der flere store hoteller, vandrehjem og i hundredvis af sommerhuse, så det er gået sådan, at den jord, som for godt hundrede år siden blev givet gratis til gårdene, i dag er noget af Bornholms dyreste jord. Sogneskellet mod vest ligger langs højderyggen på Rispebjerg, »Bjærn« som det almindelig blev kaldt før. Hele østsiden hører til Poulsker, medens vestsiden hører til Pedersker sogn; hele Rispebjerg var i gamle dage

Sandstenshammeren, Snogebæk.

Ringelhøj.

udmark, men blev solgt til de omboende husmænd ved en auktion i Rønne omkring 1870.

Det øverste af Rispebjerg hed Langegade, og det var øvelsesplads for søndre herredskompagni, og syd for var alarmeringspladsen, som hedder Larmedal, her skulle mandskabet stille, når der blev ringet med kirkeklokkerne, eller der blev skudt med alarmkanonerne. Den sydligste udløber af Rispebjerg er Vagtbodbakken, her var fast vagt i ufredstider, og nedenfor lå Vagtboden, det skulle vær en del af den gamle Råd- og Vagtstue fra Nexø, der blev flyttet derop i 1796, da den nye Rådstue blev bygget, det er den, som i dag står som museum. Nord for Vagtbodbakken ligger den gamle Baunebakke; her stod baunet i gamle dage, da det var ejeren af en af Dyndebygårdene, der var Baunemester, men senere blev ejeren af skyttegård i Pedersker Baunemester, og han søgte om at få lov til at flytte baunet til en bakke nærmere ved Skyttegård, og så kom den selvfølgelig til at hedde den nyt Baunebakke.

På det højeste punkt på Rispebjerg har der ligget en kredsrund vold, som omringede en plads på ca. 15-20 m i tværmål. Denne plads hed »Løvsalen«, og der blev i gamle dage holdt Sankt Hansfest, og volden blev pyntet med grønne grene, og så blev der danset.

Var det mon en gammel fest, som gik tilbage til middelalderen, der holdtes her? Eller en midsommefest der gik endnu længere tilbage i tiden? Ja, man kan spørge, men vi får ikke noget svar, og nu er det hele sløjfet og jorden opdyrket.

Et andet er, om det var denne vold med sine riskviste, der i et gammelt dokument er nævnt som en »Risbo«, altså en slags grenhytte, eller har der ligget en anden Risbo, som har givet navn til bjerget - Risbobjerg - Rispebjerg. Oppe på selve bjerget lige opad Pederskerskellet lå i min barndom et enligt hus, her boede en gammel svensker, Per Johan, han ernærede sig hovedsagelig ved at drive lidt gartneri og planteskole. Huset brændte for ham i 1923 og blev aldrig genopbygget, og nu er have og det hele væk. I ældre tid boede Rakkerne her oppe; den sidste Rakker blev almindeligvis kaldt »Svisinj« og hans kone »Svisan«, Hans arbejde bestod jo for en stor del i at »dånka« og flå gamle øg, altså slå de gamle heste ned, som ikke var arbejdsdygtige mere, det foregik på den måde, at han trak dem ned i »Kuraholled«, som ligger lige på den anden side af sogneskellet, og så brugte han en gammel le, som han havde rettet bladet ud på, og den løb han ind i bringen på hesten, som så lå og forblødte sig. Skrænterne var så stejle, at hesten ikke kunne komme op over dem, og når hesten var død, kunne Rakkeren ligge og flå dyret, kadaveret blev bare liggende.

Poulsker sogn har ingen større vandløb, men der har dog været tre vandmøller, dog vistnok kun små plaskemøller. Der lå een ved »Møllehuset«, om det er efter den, ejendommen har navn, eller det er efter en horisontalmølle, »Dævladanjs«, som også lå der, er jo ikke nemt at sige. En anden mølle lå syd for Bedegård,

man kan endnu se stedet, selv om der ikke er noget vandløb mere, men før kærgrøften blev gravet og afvandede Kæret, løb vandet fra Kæret i en lille bæk ned gennem den skov, som i almindelighed kaldtes Højskov, og der har altså været så meget vand i den, at den kunne trække en mølle. Videre løb vandet ud i Søndre Mose og derfra ad Stangebækken ud i havet. Den tredie vandmølle har ligget ved Hullegård, der ser man endnu nogle dæmninger ved bækken.

Af vejrmøller har sognet haft flere; først vil jeg lige nævne tre horisontalmøller, som vi har efterretning om, den ene stod ved Møllehuset som ovenfor nævnt, og een på Møllebakken ved den sydøstlige del af Rispebjerg og den sidste på Avijlahåinj syd for Dyndeby.

Af stubmøller var der Bjærramøllen på den nordlige ende af Rispebjerg og Råbymøllan ved Råbygård, desuden Aasamøllan nordøst for Frigård - Kjæmpamøllan på hjørnet vest for Gadegård, Tauemøllan sydvest for Kjæred, Strånmøllan, og til sidst Sejersmøllen eller Sejersgårdsmøllen, som den oftest blev kaldt. Der er blevet fortalt, at den skulle være flyttet hertil fra Christiansø, men om det passer, tør jeg ikke sige; det er den sidste stubmølle, der er nedrevet på Bornholm, den fik lov at stå til omkring 1930.

I 1860 blev den første hollandske mølle bygget i sognet, det var Vibemøllen, og fire år senere kom Strandmøllen, som afløste en stubmølle. Vibemøllen er nedrevet for en del år siden, og Strandmøllen har manglet vingerne alt i mange år.

Foruden disse møller har der været en del mindre gårdmøller; så sent som under første verdenskrig blev der bygget een ved en lille ejendom øst for Tjørneby, den blev brugt til at trække forskellige små redskaber. Jeg kan også huske, at der stod en lille mølle, som pumpede vand op af en mergelgrav på den nordre Tjørnegård; denne gård havde også en af de såkaldte vindmotorer, som var bygget op gennem taget på den søndre længe. På Stavnsgård var der ligeledes en vindmotor.

Nu er alle disse møller forlængst nedrevet, tilbage står kun skroget af Strandmøllen, og det bliver kun en kort tid, så er også den forsvundet.

Gammel vej over Rispebjerg.

Maskinhus, Hundsemyre.

Af oldtidsminder har Poulsker en halv snes gravhøje, som vel for de flestes vedkommende er Broncealderhøje. Den sydligste af Gildeshøjene, som ligger på Sejersgårds grund, er dog en Stenalderhøj, endnu kan man se rester af en Jættestue, som ejeren af gården udgravede engang mellem 1830 og 1840, den indeholdt mange skeletter, og desuden havde han en hue fuld af ravperler plus flere meget smukke flintedolke og en halv skæppefuld flinteknive og flinteflækker, så i flere år derefter kom naboerne til ham og købte flint til låsen på deres bøsser. Bagefter kom gårdejeren bitterligt til at fortryde, at han havde gravet højen ud, idet han fik tre sønner, som var født blinde, og det trodede han, såvel som alle andre, var en straf, fordi han havde gravet i højen; denne tro har heldigvis reddet mange af vore oldtidshøje.

Af sagn knyttet til høje, kender jeg kun til sagnet om Ringelhøj. Ringelhøj ligger ved landevejen på østsiden af Rispebjerg. Hvis man gik op til højen »Fråuenat« præcis kl. 12 og ikke havde sagt et ord på turen, skulle man kunne se alle de skatte, højen gemte. Efter at landevejen blev anlagt, hvor den nu ligger, er sagnet om Bonavedde blevet flyttet til Ringelhøj, idet det var den, han kom ridende forbi, da han kom fra Nexø, og da han så, at de underjordiske holdt fest i højen, holdt han stille og så på dem. Så var der en af de underjordiske, som kom ud til ham med et bæger for at give ham en skænk, men i stedet for at drikke slog han bægerets indhold bagud over skulderen, og nogle dråber af indholdet faldt på hestens lænd, og det viste sig, at det var stærke sager, for det åd sig gennem hud og hår; dernæst sporede Bonavedde hesten og red, alt hvad han kunne, ivrigt forfulgt af de underjordiske, han måtte ride tværs over en pløjemark, for her kunne de underjordiske ikke komme så hurtigt frem, idet de ikke kunne løbe på tværs af plovfurerne, for så ville de komme til at slå et kors, og det gik jo ikke for de underjordiske. Da Bonavedde nåede Peders kirke, måtte han lade hesten springe over kirkegårdsdiget, for da var de lige i hælene på ham, og ind på kirkegården kunne de ikke komme, da det var viet jord.

Dette sagn har tidligere været knyttet til Snaphøj, som ligger ved en gamle vej, som løb op forbi Korreslot og over bjerget noget nordligere end Ringelhøj. Sagnet har også været henført til Korshøj ved Tornegård i Pedersker.

Dette er lidt af, hvad jeg har hørt og fået fortalt af »de gamle«, og lidt om hvad jeg selv har set.

Lidt Oplysninger om MØLLERIET

hvori blandt andet forekommer nogle bornholmske Fagudtryk

Af A. M. LEMVIG

Foto: Frede Kjøller

Bakkemøllen, Neksø.

Her på Bornholm fandtes og findes stadig 2 Typer hollandske Vindmøller. De, som staar »paa Fod« *(Møllefoden)* med Rundgang *(Omgang)* over Porten, hvor Vognene kørte ind; og de som staar »paa Jorden«.

De førstnævnte er (var) nemmere at betjene, da Sækkene gerne altid hejsedes op i Møllen; men de var kolde at være paa om Vinteren paa Grund af Gennemtrækket, som skaffede Mølleren megen Gigt og anden Daarlighed.

Den anden Type var lunere, men tungere at betjene, fordi Sækkene her skulde bæres paa Ryggen ind og ud af Møllen, og særlig ved Vintertid, naar Folk kom kørende med Slæde, var Aflæsningen meget ubehagelig.

Vi kigger lidt paa den førstnævnte Type. De med Omgangen over Porten. Inde i Møllefoden træffer vi Inventar af forskellige Slags. Nærmest ved Døren plejede gerne at staa Kasser med Mel og Gryn i forskellige Finheder, og Pladsen længere tilbage benyttedes ofte til Oplagsrum for Værktøj og andet Gods, som ikke altid havde med Faget at gøre.

Vi gaar op til Broloftet, hvor Malegodset fra Kværnene løber gennem Trærør *(Trudene)* ned i Sækkene. Her paa Broloftet findes sædvanligvis ogaa Sigtene og andre Maskiner, men det kommer vi tilbage til. Nu fortsætter vi ad den næste Trappe op til Kværneloftet og derfra til Spilloftet, hvorfra en stige plejer at føre op til Møllehatten, og nu staar vi i Hatten og ser paa, hvad her forefindes af Ting, som hører hjemme i en Møllehat. Det første vi lægger Mærke til, er den lidt skraatliggende Aas med Hathjulet, hvis Kamme *(Kogga)* griber ind i Krondrevets Stokke og trækker den lodrette Aksel, som gaar ned gennem Møllen til Broloftet, og hvorpaa det store Stjernehjul sidder.

Ovenfor nævnte Aas, hvis »Hals« er beslaaet med Staalskinner (»Søleflikkerne«), hviler foran paa Sølestenen, som igen hviler paa Vindbjørnen, en ret svær Balkon, der holdes paa Plads af andre svære Tømmerstykker, og hvis Navne jeg ikke husker. Det bageste af Aasen kaldes Rumpen, dens Tap hviler paa Læbjørnen, som ogsaa er en ret svær Balkon, dog ikke saa svær som Vindbjørnen. Ved Siderne ligger Styrbords og Bagbords Sidebjørn, og foran og bagved disse ligger forreste og bageste Krøjbjælke, som fortsætter ud til Siderne udenfor Hatten, og her kaldes Krøjhornene med Nakkene. Udenfor Hathjulet ligger Persen *(Pressen, Bremsen).* Krondrevstappen støtter sig mod sin Spilbjælke og holdes fast af Laasen og reguleres ved Skøgelser, som er bevægelige Slid, der kan indstilles efter Behov, eftersom Kamhjulene skal gribe haardere eller lettere ind i hinanden. Paa nogle Møller findes *»Knaggapav«* i Stedet for Krondrev. Det er et Hjul med Kamme i Modsætning til Krondrevets Stokke.

Oppe i Hatten er tillige Skøjtetræerne med Skøjterne, som gled mod Drejeringen og Drejeskinnen.

Paa de selvkrøjende Møller er Drejekransen, som med sine Aksler og Kamhjul staar i Forbindelse med Vindrosen, der i Reglen er anbragt paa et Stativ paa Hattens Bagside.

Mens vi er ved Hatten, lægger vi Mærke til, at den er enten baadformet eller løgformet. Sidstnævnte er den klædeligste.

Nu gaar vi nedad igen og befinder os paa Spilloftet. Her er egentlig ikke andet end Sækkespillene *(Sækkevinderne),* som bruges til Op- og Nedhejsning af Sækkegodset, og som man ved at trække i et Reb sætter i Forbindelse med Krondrevets Underkant, hvorved Spillet sættes i Gang. Saasnart man slipper Rebet, udløses Forbindelsen, og Spillet standser.

Vi fortsætter længere ned og er paa Kværneloftet. Her lægger vi Mærke til det store vandrette Stjernehjul, som sidder paa den lodrette Aksel og med sine Kamme *(kogga)* griber ind i Kværnedrevenes Stokke og drejer Kværnene rundt.

Kværnens 2 Hoveddele kaldes Løberen og Liggeren. Løberen har forbindelse med Gangtøjet ved en Aksel eller Bom, hvorpaa Drevet sidder. Den nederste Ende af Bommen danner en tvekløftet Klo, som griber i Kværnens Segl og drejer Løberen rundt tillige med Segl og Langjern *(Spingelen)*.

Seglet bestaar af Melbringeren og Bøjlen. Paa Bøjlen balancerer Løberen i sine Bakker eller Pander. Disse udgør ogaa en Del af Seglet. Det hele hviler paa Langjernet *(Spingelen)*, som gaar gennem Liggeren med Bossen, der med sine Skøjelser (Skøgelser) omslutter Spingelhalsen saa tæt, at Korn ikke maa falde igennem, men dog ikke fastere, end at den kan arbejde uden større Gnidningsmodstand. *Spingelen* ender forneden i en lille løstsiddende Tap af meget haardt Materiale, der hviler i og drejer rundt i Terningen paa Broen. Terningen er et lille indstilleligt Leje med indvendige Riller og et lille Bundparti, der ligesom Tappen skal være af et meget haardt og slidstærkt Stof, da hele Løberens, Bommens og *Spingelens* Vægt m.m. hviler derpaa. I ældre Tider før Balanceseglet blev almindeligt, hængte Løberen paa en firedelt Jernklo, som var anbragt fast paa *Spingelen* ovenfor Halsen og nedfældet direkte i Løberen. Denne Slags Segl var ikke gode at arbejde med, da den mindste Smule haardt Legeme som f.Eks. en lille Sten eller et Søm, som kom med Kornet ned i Kværnen, hvilket ikke sjældent skete, kunde straks slaa denne ud af »Hæng«, og saa var der ikke andet at gøre end at skille Kværnen ad, og sætte den i Orden igen, da den ellers sled sig skæv, og det var den ikke længe om.

Til Kværnens Besætning iøvrigt hørte: Sædbeholderen *(Binj)*, Skoen, Skostigen, Melkarret med Melringen, Dækslerne og Sækkeskamlen.

Af Kværne, den fine Fransk-Kværn til Melmaling. Den grove Fransk-Kværn til Skraamaling. Disse Kværne var en Slags Støbning med fransk Flint som Hovedbestanddel, ligesom de senere anvendte »Kunststens«-Kværne. Saa var der de rhinske Kværne, som sagdes at komme fra Rhinegnene og bestod af størknet Lava. Disse rhinske Møllesten malede ganske godt, bare man passede paa ved Bilningen *(Hakningen)* ikke at hugge for dybt; de maatte kun lige faa nyt *»Skæregrus«*, ellers kastede de Kærnerne hele ud.

Nexø Sandstenen har ogsaa været megen anvendt til Kværne,

Stenbrudsmøllen, Neksø.

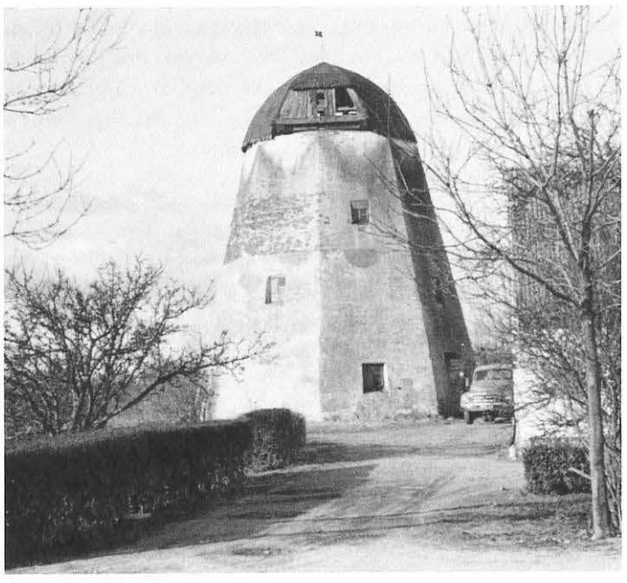

men de skal ligesom de rhinske have fin Inddeling, og kun hakkes« lidt, men tit.

Skallekværnen er et Kapitel for sig. Det er en ret stor og tung sten, som er anbragt frit hængende på en to-delt Aksel *(Tjip)*, som kan »palleover«, det vil sige, at den danner et Slags Friløb, hvilket er nødvendigt, da den meget svære Sten, hvis den kommer til at »løbe foran« Gangtøjet paa Grund af Vindens ujævne Styrke, vil slaa Hjulene i Stykker. Skallekværnen er anbragt i et forsænket Rum, omgivet af svære Bjælker, for ikke at lave Ulykker ved Sprængning, hvis den af en eller anden Grund kommer til at løbe tom. Den anvendes til Afskalling af Byg, og dette foregaar ved, at der spændes Trærammer med gennemhullede Jernplader uden om (Skralleplader), med hvilke den kaster og skrubber Byggen, saa den afskalles og bliver til Bankebyg, som senere »brækkes« og bliver til fine, mellem og grove Gryn. Skallekværnen har særlig Udveksling ved Kamhjulet, fordi den skal have stærk Fart. Affaldet fra Skallingen presses ud gennem Hullerne i Pladerne og skulde opsamles under Gangen, hvis anden Indretning ikke var indstalleret. Grynbrækkeren var oprindelig en lille Kværn af Sten, der lavede pæne Gryn. Senere er Stenkværnen afløst af Maskiner med Staaltænder, som ikke gør saa pænt arbejde.

Vi gaar nu ned paa Broloftet, hvor Kværnenes Broer med Brostøtterne er anbragt, og hvor Malegodset fra Kværnene løber ned i Sækkene og Sigtene. Her har ogsaa Sigtene deres Plads i Almindelighed, og vi ser lidt paa Sigteriet. Den første kendte Sigte var den sekskantede. Et stort Monstrum, som optog meget Plads og bestilte ikke meget, hvorfor den snart gik ud af Brug. Den lavede ellers godt Mel, som baade Bagere og Husmødre var glade for. Derefter kom Plansigten, der arbejdede efter samme Princip, som et Sold, der betjentes med Haandkraft. Ogsaa denne Sigte lavede godt Mel, men egnede sig daarligt for den ustadige Vindkraft, da den helst skal arbejde i jævn Rytme.

Derefter holdt Centrifugalsigten sit Indtog i det bornholmske Mølleri. Denne Sigte var en aflang ret stor Maskine, hvor Rammerne med sigtefloret var sammenspændt med Skruer og dannede et cirkelrundt aflangt Rum, hvori var anbragt en Slags Cylinder, som piskede Malegodset ind paa Floret. Denne Cylinder kaldtes *Viften* og havde større Omdrejningshastighed end Rammerne med Floret, som var den egentlige Sigte. Begge gik i Centrifugalfart. Denne Sigte arbejdede »haardt«, hvorved Melet blev mere »skarpt«, saa man skulde være paa Vagt ved Kværn-»Lettet« og Valsestolene, særlig i 1. og 4. omgang, for at Malegodset kunde blive skaaret tilstrækkeligt »blødt«, da der ellers kom sorte Prikker i Melet, og det gav ikke den fine Vare, som helst skulde til. (Melkværne maa forøvrigt slet ikke skære, de skal »slaa« Melet fra Kliddene og derved fuldføre Findelingen). Naar man blot iagttog sine Forsigtighedsregler, var Centrifugalsigten en behagelig Maskine at arbejde med, som ikke tog sig noget til af Vindens ustadige Luner.

Askaniasigten, som vistnok ogsaa tildels er forsvundet ud af Billedet nu, var af østrisk Oprindelse. Den havde Cylindre af Jern, som arbejdede i Centrifugalfart og kastede Malegodset mod *stillestaaende* Flor. Den eneste Sigte, jeg har kendt, hvor Floret ikke bevægede sig. De fleste af denne Type var mindre gode, fordi de ikke udskiller det *færdig-skaarne* Mel hurtigt nok fra Kliddene, og dette bevirker, at Melet blev for mørkt.

I Nutiden anvendes nok mest de fritsvingende Plansigte, som arbejder efter det gode gamle Sold-System med vandrette Flor - i moderniseret Form.

Af andre Maskiner skal nævnes Spidsemaskinen (Renseriet), samt Grynblæseren, som ogsaa er en Rensemaskine, specielt til Gryn.

Endvidere var der Raffineremaskinen med Klidbørsten, som havde til opgave at fjerne de sorte Prikker (ganske smaa Klidpartikler) fra det færdig mel. Sidstnævnte Maskine var ikke meget anvendt her paa Bornholm i min Tid som Møller.

Saa har vi vistnok set det meste af det almindelige Inventar, saa jeg tænker, vi kan gaa ud paa *Omgangen* og se efter, hvad der findes udenfor. Vi betragter først Aase-Hovedet hvor igennem er »stukket« Hovedstykkerne (Hovedstikkerne, *Kollana),* som er anbragt i ret vinkel for hinanden, saa de danner et Kors med lige lange Arme, hvorpaa Vingetræerne er fastspændt med Jernvidjer. Til Vingetræerne er fæstet Hækken samt Vindbrædderne, som ogsaa kaldes Forgangen. Til Hækken og Vindtræet blev de gamle Dugsejl fastgjort med Reb, som benævntes Svikliner. Der var ialt 3 saadanne paa hver Vinge, som fra neden og opefter nævnes saaledes: Sviklinen, Halvsejlslinen og Højlinen. Paa selvsvikkende Møller kaldtes Sejlene Jalusier og var af Træ. Paa disse Vinger var Hækken forsynet med Hækskeer (Stoppeskeer) for Stabiliseringens Skyld. Endvidere var der Sejlstænger, som forbandtes til Jalusierne med bevægelige Jernbeslag. Bagved Møllehatten sad Kædestænger med Sejlkæden og Lodderne.

Sejlkæden havde Forbindelse med Sejlstængerne foran, og Lodderne dannede Kontravægt mod Vindpresset paa Jalusierne. Krøjværket bestod af de 4 Krøjhorn med hver sin Bardun, som kaldtes forreste og bageste Styrbords-Bardun og forreste og bageste Bagbords-Bardun, som alle 4 støttede sig til Svansen *(Starten,* Stjerten), som igen støttede sig til Læbjørnen i Hatten. Paa Svansens nederste Ende var anbragt et Drejespil til Haandkraft. Paa selvkrøjende Møller var alt det her nævnte Krøjeværk fjernet, og Møllen krøjede (drejede sig) ved Hjælp af Vindrosen med Tandhjul og Drejekrans, som ovenfor nævnt.

Saa kan vi vistnok forlade denne Mølletype og blot lige kigge ind i en af de, der staar »Paa Jorden«, og som nogle har kaldt den specielle bornholmske Mølletype, hvad den maaske ogsaa er.

Maskiner og andet Inventar er de samme som i den foran nævnte Type, men da Broloftet mangler her, er dettes Montering anbragt i nederste Etage. Kværneloftet er, stort set, det samme som i den anden (eller første) Type, men lige over Kværneloftet ligger Sækkeloftet, hvor almindeligt findes Kornsække opstablede som i andet

Kuremølle, Østermarie.

Gamlevælde mølle, Østerlars (nedbrudt)

Lagerrum, og sjælden noget andet. (Sækkeloftet mangler i de Møller som staar »paa Fod«).

Sækkespillene er her i disse sidste anbragt oppe i selve Hatrummet og har ikke deres eget Loft, vel nok paa Grund af at Sækkeloftet er et stort Rum, som optager en ret stor Plads i Bygningen.

Hvad det specielt bornholmske angaar, maa jeg indrømme, at jeg har *ikke* truffet denne Byggestil hverken paa Sjælland, i Jylland eller andre Steder i Landet og heller ikke i Skaane, men jeg har ikke været saa vidt omkring, saa det er ikke værd, at jeg udtaler mig bedrevidende angaaende dette. Det kan jo saa underligt være, at denne Type Møller kun findes paa Bornholm.

Nogen har sagt, at passe en Kværn, som er i Orden, kan hvem som helst, men paa samme Gang er intet Fag saa ukendt i sine Detaljer for de uinviede som Møllerfaget, og noget synes at pege i den retning, hvad jeg mange Gange mener at have erfaret. Her er dog ikke Stedet til at komme nærmere ind paa dette Emne, da det kun var nogle Fagudtryk, der skulde optegnes, og om muligt bevares for kommende Tider, hvilket jeg mener i nogen Grad at have gjort, saa vidt Hukommelsen har kunnet strække til. Blot skal nævnes, at en Vindmøller skulde være ligesom eet med Naturen og dens Omskiften. Han skulde kunne læse i Skyer og Striber i Luftlagene, hvordan Vind og Vejr vilde blive, mange Timer før det indtraf, og det maa erkendes, at mange gamle Møllere, som nu ikke er til mere, var Mestre i Kunsten.

Fra Vajd til Indigo

På Bornholms østkyst kan man - sine steder i større mængder - træffe en kulturhistorisk interessant plante: den toårige indtil meterhøje, blågrønne *Farve-Vajd* (Isatis tinctoria) med pileformet omfattende stængelblade, gule korsblomster i juni-juli og siden hen flade, ovale brune eller strågule skulper.

Farvevajd hører hjemme i Vestasien, det vestlige Rusland, Syd- og Mellemeuropa. Fra Vestrusland strækker dens udbredelse sig fra Sortehavet til Østersøen og ind i Finland. Særlig hyppigt forekommer den på Sveriges kyst fra Gefle ned til det sydøstlige Skåne, og på den baltiske kyst, hvor fra frugterne, som har en bred vingekant og hulrum omkring frøet, må være drevet tværs over Østersøen fra Skåne til Bornholm.

Her blev planten fundet første gang 1861 ved Bobbeåens udløb af overlærer Hoff i Rønne. Den forsvandt igen, måske fordi Hoff tog samtlige eksemplarer til sit herbarium, og blev først over et halvt århundrede senere - 1919 - genfundet af botanisk gartner Axel Lange mellem Tejn og Allinge, kort efter også på Erteholmene og flere steder på østkysten.

Nu gror den glemt og overset på en stenet kyst, men engang var den en velkendt kulturplante. Man fandt frø af farvevajd i Ginderup (Thy) i et hus fra ældre jernalder (ca. 400 f.Kr.). Den blev dyrket i Jylland i romersk jernalder (100-200 e.Kr.), og blandt de mange fund i Osebergskibet fra vikingetiden var en æske med frø af karse og vajd. Det kunne tyde på, at planten blev dyrket i Norge omkring år 900.

Julius Cæsar fortæller i sin gallerbeskrivelse, at da romerne år 55 kom til Britannien, styrtede de indfødte frem mod dem med vilde skrig og lignede negre, thi »alle britanniere farver sig med vajd for at se skrækindjagende ud, når de går i kamp«. Plinius tilføjer, at også kvinderne og deres døtre malede kroppen blå før visse højtidelige handlinger og da gik helt nøgne »ligesom ætiopierne«. En tredie romersk forfatter, Herodian, kan oplyse, at de også tatoverede sig med vajd. Den romerske digter Martialis (ca. 40-104) kalder flere gange Britanniens folk »de blå« eller »de bemalede«, og det er måske oprindelsen til benævnelsen skotter og britter: skotti betyder mørk, og ordet britanni skal have en lignende betydning.

Vajd er den vestlige verdens ældste og var engang dens vigtigste naturlige blåfarvestof. Lige til Ostindiens indigo omkring 1600 blev en almindelig handelsvare i Europa, kendte man praktisk taget ikke noget andet blåt farvestof end vajd, og planten blev dyrket mange steder, mest til farvning af blåt lærred (linned).

Der foreligger ingen oplysninger om vajd-avl på Bornholm, men 1792 omtales vajd-plantager ved København. Holmblad & søn, der var farvere ved den kgl. klædefabrik, avlede vajd og krap uden for Nørreport (krap gav et rødt farvestof). Vajd groede bedst i leret jord, og man skelnede mellem vinter- og sommervajd.

Bladene blev skåret af, når de var vissengule i spidsen, det kunne gøres to-tre gange sommeren igennem. Selve isoleringen af farvestoffet var ret kompliceret, og det er bemærkelsesværdigt, at man allerede for to tusinde år siden kunne finde frem til metoden.

Efter afvaskning lod man bladene visne helt. Så knustes de med sten i et langt trug eller - senere - under tunge træruller på særlige hestetrukne vajd-møller. Af den ildelugtende masse formede man med hånden små klumper, der efter lufttørring solgtes som »vajd«, »vejd« eller »pastel«. Men de kunne ikke anvendes, før selve farvestoffet var isoleret, og det foregik på følgende måde: man kom klumperne i vand, hældte af og til mere vand på og lod dem gære indtil ni uger ved 15-20 grader Celsius; den aftappede vædske blev nu tilsat kalkvand, der lagde sig et gult farvestof på bunden, og med saltsyre fik man omsider den blå kulør frem.

Det var gerne børn, der blev sat til at håndforme klumperne, og af »gode« grunde; hænderne var bagefter helt sorte og kunne umuligt vaskes rene - det blev de først, når ny hud groede frem! Den gærende masse udsendte en så ækel stank, at dronning Elisabeth ved lov forbød al fremstilling af vajd nærmere end 5 mil fra hendes slotte.

Erfurt i Sachsen var allerede 1290 berømt for sin vajd-avl; de velhavende vajdkøbmand udgjorde byens aristokrati og lod bygge et berømt universitet. I 1700-tallet deltog over tre hundrede af provinsen Thyringens landsbyer i dyrkningen og produktionen af vajd; her er den nu en almindelig vildplante. Under kejser Napoleons fastlandsspærring blev avlen yderligere udvidet, og han udsatte en belønning på ikke færre end en halv million francs for en hurtigere og mere rationel metode til at isolere farvestoffet. Men ingen vandt prisen. Selv under de heldigste omstændigheder fik man kun knapt 130 gram farvestof af 50 kilogram råmasse, medens indigo gav 30 gange så meget.

Indigo-importen bevirkede, at dyrkningen af vajd ophørte næsten helt omkring 1800. Der blev dog endnu ved sidste århundredskifte farvet med vajd herhjemme, men indført fra Frankrig. Dér som i Sydtyskland dyrkes stadig hist og her lidt vajd til husmødre, som mener, at denne farve er både smukkere og mere holdbar en de syntetiske kulører.

Men ellers er den engang så vigtige farveplante gået helt i glemmebogen. Kun botanisk interesserede lægger mærke til den, og meget få kender dens kulturhistorie.

V. J. Brøndegaard.

CHR. STUB-JØRGENSEN:

Folketro og folkesagn på Bornholm VII

Foto: Frede Kjøller

Sagn om ødelagte høje, de såkaldte højbrudssagn, er meget udbredte på Bornholm, ja, de er sandsynligvis den mest udbredte sagntype på øen. Og det er ikke underligt, thi antallet af sløjfede høje på Bornholm er stort. »Fruentimmer- og Mandfolketidende« skriver: Det er ikke meget længe siden, at en velhavende bonde, hvis vindskibelighed ikke tillod ham at lade den mindste plet af sin jord ligge udyrket eller unyttig, havde en stor ufrugtbar høj på sin grund, som i mange år havde været ham et anstød til fortrydelse. Men hans idelige arbejde gav ham ikke så megen tid tilovers, at han kunne adsprede denne i hans tanker så unyttig sammenbragte jorddynge. Endelig fik han på hans alderdom, ved hans børns tilvækst og evnes formerelse, lejlighed til at lade jævne denne høj, og måske ventede han at finde en begravet skat derunder.. Han begyndte sit foresatte arbejde lykkelig; men da han kom midt i højen, fandt han intet, uden nogle store stene, der ligesom dannede en grav. Her forøgedes hans begærlighed. Han lod med megen umag åbne denne måske i nogle hundrede år tillukte hule, hvorudi intet fandtes, uden nogle gamle sorte runde krukker, og derudi nogen lysrød jord forvaret. Måske både forskrækkelse og fortrydelse ophævede hans arbejde. Men en sygdom, som kort efter gjorde mandens alderdom besværlig, og forårsagde hans gode tilstands aftagelse, formerede blandt lettroende den skadelige overtro, at han havde forgrebet sig imod de underjordiske. En anden bonde siges ligeledes at have måttet betale sin nysgerrige flittighed med sin forstands berøvelse. Omendskønt disses ulykkelige skæbne har virkelig haft naturlige årsager, så har dog sådanne hændelser mere forøget end fordrevet overtroen.

Højskoleforstander J. Westh, født i Aaker, fortæller følgende fra sin barndom - han var født i 1844: På min faders mark i Aaker var to høje, hvori boede underjordiske, og de høje måtte ikke røres, ellers fornærmede man dem. Min fader byggede en ny længe, og så skulle han have noget at fylde op med, navnlig i loen, tog så noget af den ene høj, men da kom naboen meget betænkelig til ham og sagde, hvordan han turde det. Jo, siger min fader, jeg har sagt til de underjordiske, at de kan flytte hen i den anden høj, den skal jeg nok frede! Vi mærkede ikke nogen ulempe af det.

Fra en gård i Aaker fortæller Karl M. Kofoed, at der engang blev taget fyld ind til gårdens stuelænge. Siden den tid skinnede der altid lys ud fra det værelse, hvor fylden blev brugt.

Men værst gik det, når man var så letsindig at sige, at man havde plads nok på gården til de hjemløse underjordiske. Så flyttede de nemlig ind på gården, og så kunne man være sikker på at få al landsens ulykker og fortrædeligheder væltet over sig.

Værst gik det nok på Sæderegård i Klemensker. Om begivenhederne der fortæller Georg Josefsen, J. P. Møller og Chr. Weiss omtrent samtidig og sikkert uafhængig af hinanden. Vi gengiver Josefsens beretning, der stemmer forholdsvis overens med de to andre: På Sæderegården i Klemensker boede for nogen tid siden en mand ved navn Klavs Anker. Han gik og hakkede ved en høj tæt ved. Da sagdes der i højen: Gjorr voss ente husavijla! Bonden svarede: Ja, gjorr jâ'd, så e dær plas i min norre hodda! Morgenen efter var al ting udsmidt af hoddan. Bonden tav stille og satte sine sager ind igen, men hen ved aften gik hans datter i skoven og skulle samle kvæget, så var der nogen, som sagde: Våra daj! Datteren varede sig ikke, men blev stående stille og så sig forskrækket om. Hun kom siden hjem, men gik fra forstanden og kunne aldrig siden få ro for de underjordiske, og så snart de andre folk slap hende, slap hun ud af sengen. Det var dog kun to gange, de slap hende, og begge gange fandt de hende igen. Den ene gang lå hun tværs over brøndkarret, og den anden gang på et dobbelt stengærde.

J. P. Møller fortæller, at man måtte passe godt på datteren, thi så snart de underjordiske var ene med hende, trak de ikke alene dynen af hende, men smed hende med halm og alt, hvad der fandtes i sengen, ud på gulvet. Han fortæller videre: Ja, mange troværdige folk, som endnu lever, ved at fortælle, at der fandtes så forskrækkelig mange underjordsfolk i de tider på gården, at de, når de kom på besøg der, uagtet de ikke kunne se dem, ordentlig blev vimsede om ørene af dem. Dog til lykke havde de også på den tid en »fæslig« god præst i Klemensker, og han blev hentet for at mane dem væk, hvilket han også gjorde, så at den hele flok af underjordsfolkene atter måtte forlade gården, efter at de havde drevet deres uvæsen i lang tid.

Weiss' beretning er en lang historie, hvor fortællingen om de mystiske begivenheder er vævet ind i en samtale ved et begravelsesgilde, hvor man diskuterer overtro. De gamle bønder mener, at der er megen overtro ovre, og der lever rester af den på Bornholm hos gamle folk - men det med Sæderegård er ikke overtro, det er noget, der virkelig har fundet sted!

Weiss fortæller adskilligt, som ikke findes i de andre overleveringer. Han fortæller, at sæderegårdsdatteren enkelte gange blev slæbt ud til højen på marken. Hun klynkede og græd altid, når hun var alene, ellers sagde hun intet. Hendes far hentede en klog kone

St. Krashavegård, Klemensker.

fra en gård i Østerlarsker for at kurere hende og snakke med underjordsfolkene. Hun fik dem også frem og gik i kamp med dem, men de var hende for stærke, de overmandede hende, og hun fik sin helsot. Da hun kom hjem, gik hun til sengs og stod aldrig op mere. de havde også bud efter en »klaagara«, der skulle ståle for hende; han satte sin kårde i loftet over sengen, men da han gik fra hende, fik han kården efter sig, lige så det »smajl« efter. Der blev også kastet spinderokke og andet skramleri op på hendes seng. - der var også adskilligt andet pusleri på gården. Der skal have været et stygt spektakel på salen om natten. Weiss foreslog fortælleren, at det kunne have været katte, men fik til svar: Det skulle have været store katte, der kan flytte kister, lukke dem op og i og sådan noget! De skulle have bygget nogle rum til; sønnen var tømrer, men han kunne ikke overkomme det alene, og derfor fik han en anden til at hjælpe sig med at hugge tømmeret sammen. Om natten skulle de ligge i salen. Sønnen søvnede snart til, men den anden lå længere vågen og hørte, at der ligsom blev øst vand i et stort kar. Der lå ølankere tæt hos dem, og først tænkte han, at det var dem, der drev. Han råbte på sønnen og sagde: Jeres ølankere er vist utætte! Men sønnen sagde bare, at det skulle han ikke bryde sig om; han kerede sig om inget, han var så kendt med det. - Der var dengang en dør, som aldrig kunne stå til. Lige så tit de ville lukke den, så røg den op igen. De havde fået en ny dreng (karl), som inget kendte til det; han lukte den, inden han gik ind for at få sit aftenmål, men da han kom ud igen, stod den oppe. Har du ikke lukt den dør førre i aften? spurgte bonden, som var fulgt ud med. Jo, det havde han da. Du kunne prøve på at lukke den endnu en gang, sagde han til drengen, men det hjælper vist ikke! Han gjorde det et helt par gange, men den røg op igen lige så arrigt som han tæppede den til, endda det ikke blæste.

Karl M. Kofoed mener, at det var Jørgen Koefoed, præst i Klemensker 1771-1808, der manede de underjordiske væk fra Sæderegården. De navne, Weiss meddeler, er ikke helt til at stole på; han har nok taget visse diskretionshensyn, fordi beretningen var skrevet med offentliggørelse for øje. Men efter de undersøgelser, Hans Ellekilde har foretaget, kan det med sikkerhed fastslås, at disse begivenheder må dateres til 1790'erne, og at den stakkels pige hed Gertrud Jensdatter Anker, død i 1824 efter at have været stum i 30 år.

Lige så galt gik det på Dammegården i Nylarsker; der findes flere optegnelser herom, den ældste skyldes Chr. Weiss, som skal have den fra dammegårdsmanden selv: Nu fortalte han, at det havde været en aften meget silde, at nogen havde banket på stuedøren. Han var alt gået i seng, men stod straks op for at se, hvem det kunne være, der kom så sent, de andre var gåede i seng. Da han kom til døren, stod der en lille gammel mand uden for og beklagede sig over, at det var så koldt at være husvild. Det er det også, havde han sagt, men hvor kommer du ellers fra, siden du kommer til mig med den fortælling? Jeg har før boet her ude i højen, som du har taget bort af! sagde den gamle, for Dammegårdsmanden havde bygget sig en ny stuelænge og taget opfyldning derude fra. Er du

Vej ved Sæderegård, Klemensker.

derfra? sagde han kækt, så har vi jo været naboer i mange år, kan jeg vel tænke! Ja, her har jeg boet længe før der blev gård på dette sted, svarede den gamle, så det lader ilde, at du således har gjort os husvilde! Har jeg gjort nogen husvild, har jeg husplads nok til dem her! sagde han, men det skulle han ikke have sagt, han gæstbød dem jo formelig ind til sig på den måde, og det varede ikke længe, før han havde fuldt, kan tro. Han døde nu, og siden har det været galt og var så i mange år. Der var en stue eller et kammer, hvilket det nu var, som ingen kunne komme ind i uden at blive syge, og så døde de da og, og det er lige rigtig virkelig sandt, for jeg var selv med til døtterns øfrøl, da hun var død. Den døtter mistede de nu, fordi hun lå i det kammer. Præsten var dernede og så til hende, og han sagde, at det syn, han så på hende, havde han aldrig set på noget menneske. De havde også en søn, en elskværdig horra, som skulle have været bort over til København og læst til officer, men han kom ingen steder, han var konfirmert og al ting, men så blev han så syg, at det ammede aldrig nogen eneste ting, og han døde nu med, kan tro.

Også på Duebjerggård i Klemensker fulgte der sygdom og dødsfald efter, da man gravede i høje for at få fyld til bygningsarbejder. Pær Rasmussen tog ca. 1857 fyld fra en høj syd for gården, skønt de underjordiske havde advaret ham mod at gøre dem husvilde. Han blev syg lige efter og døde efter et par års forløb. Også hans søn og svigerdatter døde i løbet af 2-3 år, da de tog fyld fra højen.

Duebjerg ligger i en egn, hvor der har været mange oldtidsbegravelser; der er fundet spor af en halv snes sløjfede broncealderhøje. Der ligger en øst for Nygård. Der var een til, men ejeren af Nygård, Andreas Westh, begyndte i 1866 at køre den ud i en dam ved siden af. Men da kun gravkammeret var tilbage, forløftede hans 16-årige søn sig på en af stenene ved foden af højen og døde. Inger M. Boberg, som meddeler sagnet i sin afhandling om Bornholms gravhøje, mener at det må dreje sig om det gravkammer, som ifølge amtmand Vedel skal findes nordvest for gården.

Det sker, at gravning i høje går ud over komplet uskyldige mennesker, der bor i nærheden. Om Trægårdshøj, der ligger ca. 2 km nordøst for Klemens kirke, har J. M. Bendtsen i Nyhavn sendt mig følgende optegnelse: I 1885 om efteråret henlå Trægårdshøj i Klemensker i pløjet tilstand (se amtmand Vedels beskrivelse af højen). Min svoger gik på jagt der og fandt en guldberlok på højen; dette førte til, at han og jeg sikrede os retten til at grave her, hvor vi fandt mange brandpletter. Tæt ved siden af højen ligger et lille husmandshjem, der dengang ejedes af et par mennesker, som begge var tæt ved støvets år. Manden hed Anders Larsen, og konen følgelig Anders Larska; begge var de brave, retskafne mennesker af den gamle støbning, men meget overtroiske, og da vi nu begyndte at grave i den berygtede høj, blev de forfærdede. Anders, der i angst gik ude og så til, kom hen imod os, men blev stående ved skellet på sin egen grund og sagde: Naj, hvor vil ni daa æjle hvor torr ni? Aa, vi gamla stakkala, som boer saa nær, hva skaa vi daa gjorra, nu vi faar dom i husa? Vi trøstede Anders med, at der skete sikkert nok intet, men alligevel, Anders fik dog ret. Nogle dage efter kom hans kone hen til min svoger og beklagede sig: Ded e rent forfærdeligt nu hjimma; vi hår ikkje hat nattaro aa ikkje faad saved en enesta nat, sin ni laa aa rodada i bakkajn. De rommestera seddan på tijled, ja du fredsens sikkedan! I autes holt de seddan et hus på tijled, daa klokkan va ejleva, aa daa gjik Annars op ad tijlestrappan aa løtte lemmijn et grân, aa saa râfte hajn: Ni ska varra rolia, ska ni! Men saa tâu pakked fat aa grina, ja, de grinada, sâ vi høre, a der va ouer hundrede te aa grina! De gamle døde der i huset fâ âr efter, og troldpakket holdt til i huset til deres død. De nye beboere af huset har intet mærket til dem.

De underjordiske hævner sig oftest for højbrud ved at volde sygdom og død. Men det kan også ske på anden vis. Wilh. Kofoed fortæller, at da Brogård i Aaker brændte i 1905, mente man, at de underjordiske havde haft en finger med i spillet; der var nemlig kort før blevet sløjfet en gravhøj ved gården. Underjordsfolkene havde dog allerede før den tid været på færde, fordi der lå en gammel gravsten som dørtærskel mellem kostalden og loen.

På Blykobbegård sløjfede de engang en høj, hvor der boede underjordiske, og fyldte jorden i en dam. Siden den tid skal det altid have været småt med vandet på gården. Der fortælles også, at da der blev bygget en kostald på Blykobbegård, tog man fyld

Dammegård, Nylars.

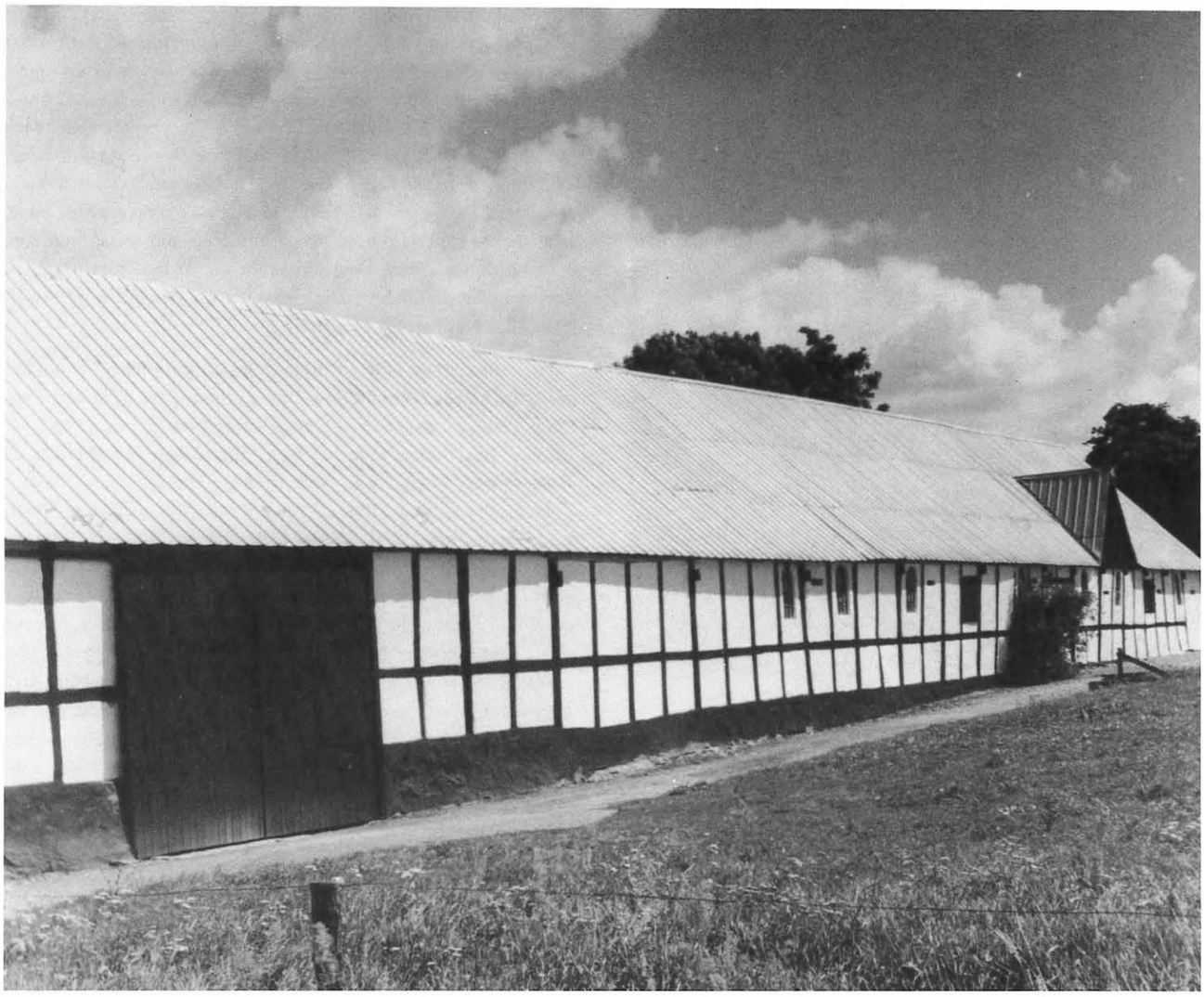

Blykobbegård, Nyker.

fra to høje øst og vest for gården, og siden den tid spøgede det i stalden. Bedst som pigerne sad og malkede, faldt alle køerne på knæ.

Man behøvede ikke selv grave i højene for at nedkalde de underjordiskes vrede over sig. Hvor sensible de kan være, viser denne optegnelse af Georg Josefsen: Af samme Kulbakke (d.v.s. Kollabakkajn i Povlsker) plejede man at køre grus og lægge på vejene. En aften gik en mand forbi bakken. Han gik hen for at forrette et vist ærinde, og imens kom han til at tænke omtrent så: Ded e rårt (underligt), hvor saa ajle ujnejordsfolken vil flytta hen, naar di engong rent faa enna paa dæjna højen! Pludselig blev han omringet af en stor mængde mandfolk med store blå næser. Han begyndte at slå om sig med sin stok, og i denne stilling nåede han til sit hjem med nød og næppe. De blev ved med at følge ham til porten, men der lykkedes det ham dog at komme ind. Han var dog rent fortumlet i hovedet, og så galt gik det, at han gik fra forstanden.

Om gården Louisenhøj i Rønne vang fortæller cand. mag. Teinnæs, at da den blev bygget i firserne, ødelagdes en høj, Byggehøj, der var beboet af underjordsfolk, hvorfor mange fuldt og fast troede, at det aldrig gik an at bygge der. Der forlyder dog intet om, at de underjordiske hævnede sig.

Ved Kællingeby i Pedersker lå der oprindelig to høje, der hed Kristianshøj. Da den ene midt i forrige århundrede sløjfedes, rystede gamle folk på hovedet: Hvor tør et par unge mennesker bo på sådan et sted, der vil jo aldrig blive nogen trivsel! sagde de.

Hos Jens Olsen i Billegrav, fortæller mag. Rohmanns far, var sønnen Karl nær blevet halt, fordi hans far begyndte at køre en kæmpegrav på sin jord ned i en dam nedenfor. Heldigvis holdt han op så tidligt, at benet blev reddet. Og sønnen blev da ikke mere bange, en at han siden har anlagt et kalkværk i samme høj.

Om et par lave høje, der ligger i Aaker højlyng ved sognevejen til Aakirkeby, fortæller P. Thorsen, at overtroen reddede dem fra at blive sløjfet. På samme måde gik det med Sandershøj ved Lillegård i Nyker, men der måtte en kraftigere advarsel til. En Gårdmandskone fortalte Karl M. Kofoed, at højen var ved at blive sløjfet omkring 1920, men lige efter at man var begyndt at rydde højen, faldt et barn i en dam og druknede. Man troede, at det var de underjordiske i højen, der var blevet fornærmet og havde voldt barnets død, og så opgav man gravningen.

Gælder det om højene, at man skal være forsigtig, så gælder det i ikke mindre grad om deres indhold og andre jordfundne oldsager; det er de underjordiskes ejendom, og de hævner sig, hvis man forgriber sig på dem. I den østre side af en jordforhøj-

Ved Marva, Klemensker.

ning i Rutsker sogn fandt ejeren, kaptajn Rask, i 1818 en urne, som var helt fyldt med halvbrændte ben, små kul og aske. Men efter hjembringelsen blev den bragt ud på marken igen og slået i stykker af frygt for de underjordiske, som nogle af husets folk ikke havde fred for den nat, urnen stod i huset.

En lignende begivenhed fra 1860'erne er fortalt mig af J. M. Bendtsen i Klemensker: Der var en daglejer på Marevadgård, som under markarbejdet fandt en urne fra broncealderen, der foruden benstumper indeholdt en stor, smuk mosaikperle. Han tog det hele med hjem og stillede urnen, der var meget stor, på en hylde. Hen på efteråret tog hans kone georgineknolde op og lagde dem i urnen, som hun anså for et godt opbevaringssted. Natten efter, ved midnatstid, gav familiens lille barn, der sov i en vugge, sig til at græde, samtidig med at vuggen bevægede sig hurtigt som vugget af usynlige hænder. Konen stod op og tændte lys, men nu stod vuggen stille og barnet sov, men det svedte stærkt. Kogleriet gentog sig, så snart hun havde slukket lyset, og siden hver nat, så de var nødt til at brænde lys fra midnat til daggry. De blev da omsider klar over, at disse natlige forstyrrelser stammede fra krukken, da de havde hørt, at de underjordiske ikke tillod, at mennesker tog deres ejendele i brug. Da manden fik at vide, at krukken stod fuld af georgineknolde, forstod han sagens hele sammenhæng, og næste nat tog han urnen med ben og perler i og gik ned i Marevadgårdens løkke, hvor han gravede det hele to alen ned i jorden. Efter den tid havde familien nattero. Lærer J. A. Jørgensen i Ibsker havde flere gange talt med daglejeren på Marevadgård for at få ham til at vise sig, hvor han havde gravet urnen ned, men han fik til sin store sorg stadig det samme svar: Den står i løkken, og der skal den blive stående!

Hvor farligt det kunne være at tage ikke blot brugsgenstande fra de underjordiskes høje, viser en optegnelse af højskoleelev Karen Holm fra omkring 1870: I Nylarsker ligger en høj, hvori der efter sigende skal bo troldfolk. Folk har i forbigående set en blålig lue stige op af højen, og når de er kommet kørende, og hestene har set den, har de stejlet og ikke været til at få af pletten. En måneskinsaften kom en kone gående over højen. Hun kendte ikke noget til sagnet og så da et stort ben, som hun tog op og bar hjem. Men da hun kom hjem, var det ligesom benet var fastvokset til hånden, og hun kunne ikke forstå, hvordan hun skulle blive af med det igen. Altså var hun helt forfærdet. Men da kom der en klog kone, som rådede hende til at gå op på højen på samme tid, som hun sidst havde været der. Det gjorde hun, og da hun kom til stedet, hvor hun havde fundet benet, faldt det ud af hånden på hende. Men siden blev hendes håndled stivt.

Det er imidlertid ikke gravhøjene alene, som tilhører de underjordiske; hele den bornholmske undergrund synes de at regne for deres ejendom. Således tyder nogle optegnelser på, at de ikke var tilfredse med kulbrydningen, skønt andre sagn fortæller, at de hjalp til med at grave kul. Seier beretter: Der var en tid, da kulgravningen i Sorthat havde samlet stor interesse, hvilket de underjordiske var meget utilfredse med, da de mente, det var indgreb i deres rettigheder. En mand fra Østlandet var også blevet interesseret i kularbejdet og gik derfor den lange vej til Sorthat for at søge arbejde der. Han fik også arbejde, men skulle først begynde om nogle dage, hvorfor han tog en tur hjem. Han havde dog ikke gået ret langt, før en underlig døsig træthed lagde sig over ham; men med et blev han lysvågen, da der fra alle sider strømmede får sammen om ham. Alle fårene havde en klokke om halsen. Manden fortsatte sin vandring trods trætheden, fårene fulgte med alle som et, og deres ringen med klokkerne blev mere og mere uudholdelig for manden. Han kom lidt efter til en gård, hvor han håbede at kunne blive for natten og samtidig blive af med sine plageånder fårene. - Han fik lov til at sove i loen om natten, men fårene samledes om loen og ringede for ham hele tiden, så han ikke fik søvn i øjnene den nat. Tidlig næste morgen stod han op og begav sig videre på hjemvejen. Fårene fulgte ham stadig. Med eet hørte ringningen op, og fårene var borte. Forbavset vendte manden sig om, men opdagede i det samme, at han var kommet over sogneskellet. Det var de underjordiske, der havde taget fåreskikkelse på og fulgt ham. Efter den omgang havde manden fået nok af kularbejdet.

Når der skete ulykker i stenbruddet ved Vang, sagde de gamle Vangebo, at det var de underjordiske, der tog hævn, for at man havde forgrebet sig på de bakker, som hørte dem til.

Landskab øst for Stellegård, Rutsker.

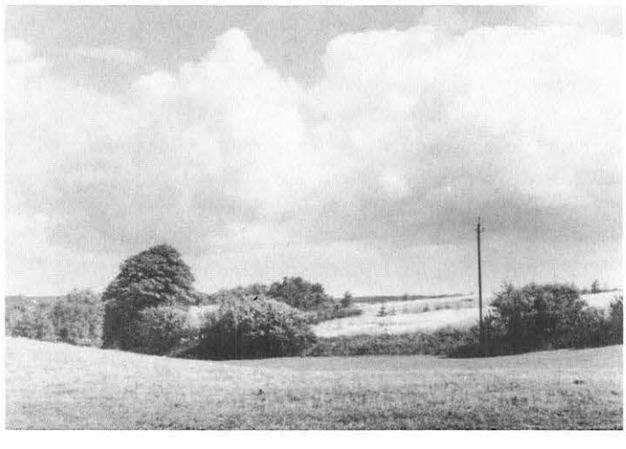

Portrætter af kendte bornholmere afgået ved døden sidste år

Ejvind Blem Kofoed, Hans Rømersvej 20, Aakirkeby, fhv. gdr. St. Bukkegård, Aaker.
22.2.1903—8.1.1975.

Henry Sjølander, Rønne, Baneformand i D.B.J.
18.10.1912—9.4.1975.

Carl Aug. Sølling, Dalgas Avenue 38, Aarhus (Postgade 8, Svaneke), pastor emer.
21.9.1875—29.6.1975.

Andreas Pedersen, »Hjemmet«, Østermarie. Fhv. gdr. Skadegård, mdl. sgr., vurderingsmd., fmd. Kristelig Lytterforening.
19.12.1880—2.7.1975.

Aksel Andresen, Borgmester Nielsensvej 2, Rønne. Fhv. borgmester.
8.4.1899—3.7.1975.

Ove V. Lorentzen, Dr. Kabellsvej 23, Rønne. Typograf.
18.2.1906—7.7.1975.

Marie Nielsen, Kirkestræde 19, Neksø. Fhv. vaskeriejer.
6.11.1896—12.7.1975.

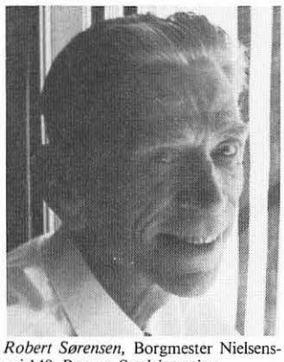

Robert Sørensen, Borgmester Nielsensvej 140, Rønne. Stadsingeniør.
27.4.1910—13.7.1975.

Carl Larsen, Nybrovej 26, Østerlars. Fhv. manufakturhandler.
24.6.1907—13.7.1975.

Arne Munch, Kjelseby, Østerlars. Fhv. gdr., mdl. mgh., kirkeværge, repr. Forenede Kreditforen.
19.11.1901—22.7.1975.

Markus Kristian Kofoed, Langensgård, Nylars. Fhv. gdr.
2.12.1897—29.7.1975.

Svend Larsen, Klippinge. Typograf og viseforfatter. Fmd. Bornh. Hjemstavnsforen. Stevns.
6.8.1909—1.8.1975.

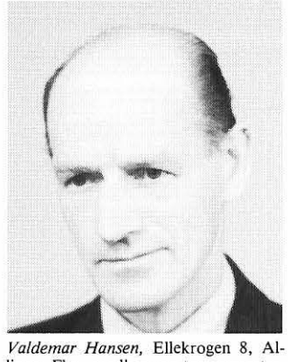

Valdemar Hansen, Ellekrogen 8, Allinge. Fhv. snedker- og tømrermester, mdl. sgr.
21.2.1896—2.8.1975.

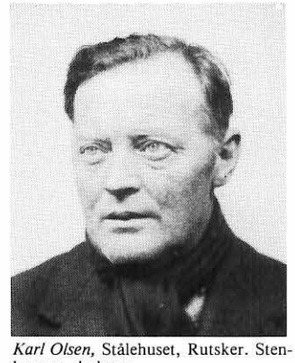

Karl Olsen, Stålehuset, Rutsker. Stenhugger, skulptør.
12.6.1914—5.8.1975.

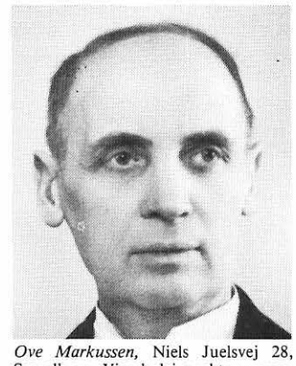

Ove Markussen, Niels Juelsvej 28, Svendborg. Viceskoleinspektør, museumsinspektør.
22.6.1888—9.8.1975.

Sofie Kofoed Jacobsen, Mariendalsvej 40, Kbhv. F. Pens. telegrafass., fmd. »Borrinjholmarinj« m.m. Kasserer og æresmedl. Hjemmenes og kvindernes Lytterforen.
27.6.1888—10.8.1975.

Alfred Kjøller, Ll. Madsegade 116, Rønne. Fhv. overlærer.
11.1.1902—10.8.1975.

Kaj Dunker, »Engly«, Aaløsevej, Østerlars. fhv. sparekassebest.
19.11.1922—19.8.1975.

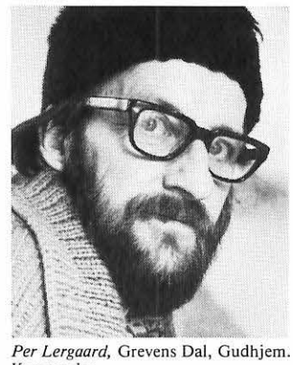

Per Lergaard, Grevens Dal, Gudhjem. Kunstmaler.
27.4.1925—20.8.1975.

Andreas Thomsen, Storegade 78, Hasle. Manufakturhandler.
7.8.1890—3.9.1975.

*Carl Hansen.*Tidl. »Rosenvang«, Østermarie. Avlsbr.
19.1.1889—23.9.1975.

H. C. Hasager Boss, Haslevej 73, Rønne. Direktør, fmd. Rønne Handelsstandsforen. m.m.
1.3.1891—24.9.1975.

Christian Rømer Nørregaard, Nygade 15, Klemensker. Fhv. gdr., Nørregaard, Rø, tillidsmd. i Østifternes Brandfors.
21.1.1894—24.9.1975.

Valdemar Marker, Borrelyngsvej 27, Rutsker. Stenarbejder.
15.6.1924—6.10.1975.

Karl Johannes K. Jensen, Larsegade, Rønne. Skibsfører.
1.8.1898—11.10.1975.

Peter Mathias Pihl, Krusegaard, Poulsker. Fhv. gdr., Krusegaard.
2.3.1888—12.10.1975.

Johan Steenberg, Rådmand Steins Allé, Frederiksberg, fhv. gdr. Klingegård, Rutsker.
27.7.1909—16.10.1975.

Henrik Kyhn, Zahrtmannsvej, Rønne. Fhv. bagermester, grosserer. 22.5.1887—20.10.1975.

Svend Aage Rassing, Smallesund 92, Rønne. Skoledirektør, fhv. divisionschef f. De gule spejdere på Bornh. 15.9.1912—21.10.1975.

William Larsen, Marienlyst Allé 30, Helsingør. Fhv. sognepræst, Aalborg og Sdr. Tranders, fmd. Indenlandsk Sømandsmission, igangsætter af sømandsarb. p. Grønland. RD.p.p. 8.12.1898—23.10.1975.

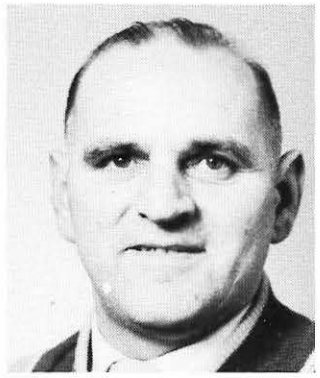

Henry Mogensen, Odinsvej 2, Rønne. Restauratør, »Centralcaféen«. 13.12.1913—25.10.1975.

Carl-Otto Myhre Erichsen, Torvet 5, Neksø. Blikkenslagermester. 26.1.1912—27.10.1975.

Inger Emilie Stender, Vimmelskaftet 6, Rønne. Fhv. sygeplejerske, »De gamles Hjem«, Rønne. 28.8.1909—14.11.1975.

Aksel Bager, Ellekongstræde 2, Rønne. Pedel, fhv. bestyrer, Ungdomshjemmet, Rønne. 3.11.1927—16.11.1975.

Poul Bentsen, Møllebakken 13, Hasle. Fhv. kæmner, branddirektør. 22.4.1913—20.11.1975.

Conrad Kofoed, Randkløvegaard, Østermarie. Gårdejer. 26.11.1894—21.11.1975.

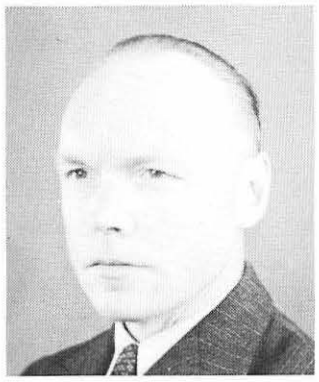

Hans Oluf Jørgensen, Fru Steenbergsvej 9, Rønne. Fuldmægtig. 3.1.1902—26.11.1975.

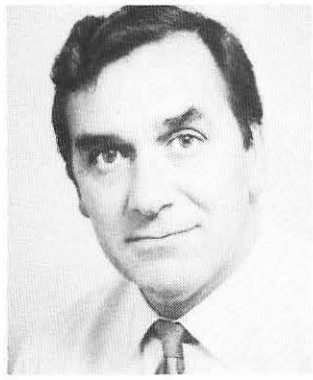

Hans Henrik Lau, Torvegade, Rønne. Tobakshandler. 1.8.1919—25.12.1975.

Agnes Andrea Kure, Pedersvej 40, Køge. Fhv. overlærer, Køge. 23.2.1888—26.12.1975.

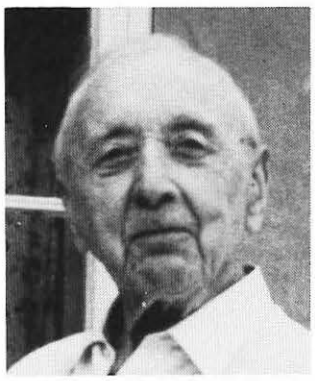

Jacob Hansen, Vigebakken 7, Svaneke. Fhv. postfuldmægtig. 13.1.1881—26.12.1975.

Theodor Kristian Jensen Læsaa, Toftegårds Plads 3, Kbhv. Ingeniør. 2.3.1893—1.1.1976.

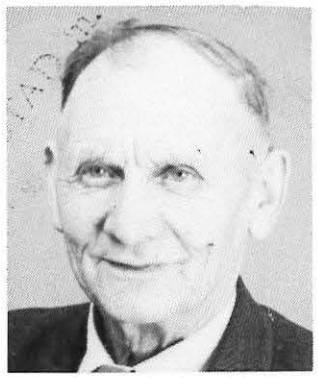

Henry Sommer, Stationsvej 4, Nyker. Fhv. vognmand. 12.7.1894—4.1.1976.

Harald Kaas, Kaasegård, Poulsker. Gdr., mdl. sgr., fmd. Neksø Pakhusforen., Andelsbanken, Elværk. 28.5.1906—5.1.1976.

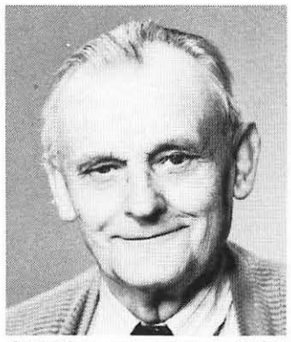

Ove Andreas Kloe, Bredgade 5, Neksø. Fhv. kørelærer. Operatør Neksø Bio. 30.11.1895—7.1.1976.

Regine Juliane Larsen, Godthåbsvej 1, Østermarie. Fhv. lærerinde. 7.1.1888—15.1.1976.

Johannes Bech, Søndergade 20, Svaneke. Fhv. malermester, mdl. Ligningskomm., mdl. mgh. 4.7.1899—22.1.1976.

Kaj Jørgensen, Strandgade 9, Sandvig. Bådfører. 23.2.1902—26.1.1976.

Julius Anker, Østergade 24, Hasle. Fabrikant, æresmdl. 3. kreds. 12.11.1898—30.1.1976.

Charles Wahlgreen, Sct. Mortensgade 30, Rønne. Fhv. maskinchef. 28.11.1890—19.2.1976.

Richard Nielsen, Nygade 28, Klemensker. Urmager. 7.2.1893—29.2.1976.

Ejnar Hansen, Ll. Madsegade 76, Rønne. Typograf. Æresmedl. i Idrætsklubben »Viking«. »Vikinge-pris«. 16.12.1899—1.3.1976.

Esther Dam Larsen, Helletsgård, Ibsker. Sygeplejerske,, forstander, Magleby, Møen. 7.6.1932—4.3.1976.

Ernst Jonassen, Teaterstræde, Allinge. Stenhugger. Fmd. fagforen., mdl. hovedbest., mdl. byråd. 13.1.1895—4.3.1976.

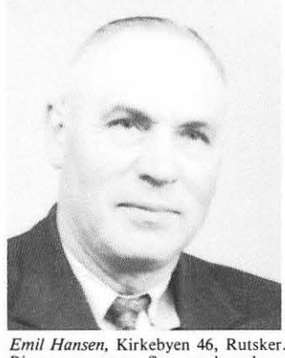

Emil Hansen, Kirkebyen 46, Rutsker. Ringer og graver, fhv. sygekassekass. 1.10.1897—8.3.1976.

Hans Lund, Sandvig Plejehjem. Fisker, forstander »Vinbjerggården«, mdl. byråd. 8.1.1895—20.3.1976.

Karl Sode Kofoed, Kirkebyen, Vestermarie. Fhv. gdr. Ringebygård. Fmd. Grundforbedringsudv. Granelifondens sølvbæger. 26.8.1903—30.3.1976.

Knud Andreas Jensen, Birgersvej, Aakirkeby. Fhv. købmand. 12.5.1911—19.4.1976.

Johs. Lind, Gottegade 3, Sandvig. Fhv. bygmester og bådebygger, mdl. byråd. 6.5.1895—12.5.1975.

Henning Dahl Larsen, S. Årsdalevej 6. Skibsingeniør. 6.3.1936—14.5.1976.

Rubi Kjøller Hansen, Havnegade 15, Neksø. Overpostbud.
19.9.1914—17.5.1976.

Henry Nielsen, Sdr. Boulevard 106, Kbhv. V. Hovedkasserer, tidl. fagforeningsfmd. og mdl. byråd, Rønne. Fmd. Bornh. Hjemstavnsforen. af 1942.
15.4.1900—5.6.1976.

Jenny Aakerlund, Vestergade 37, Hasle.
15.11.1904.—8.6.1976.

Aage Bech, Faaborgvej 49, Næstved. Toldkontrollør.
24.7.1939—9.6.1976.

Harald Funch Kofoed, Nørrevang, Ibsker. Graver v. Sct. Ibs Kirke.
3.5.1900—23.6.1976.

Segine Olsen, Lindetsager, Østermarie. Husmoder.
28.1.1898—28.6.1976.

Knud Funch, Vårbækvej 12, Rø, Mdl. kommunalråd, Allinge-Gudhjem, Socialudvalgsfmd., fhv. sognerådsfmd., Rø.
7.1.1914—28.6.1976.

Aksel Jensen, Toldbodstræde 1, Allinge. Fhv. borgmester.
2.5.1904—28.6.1976.

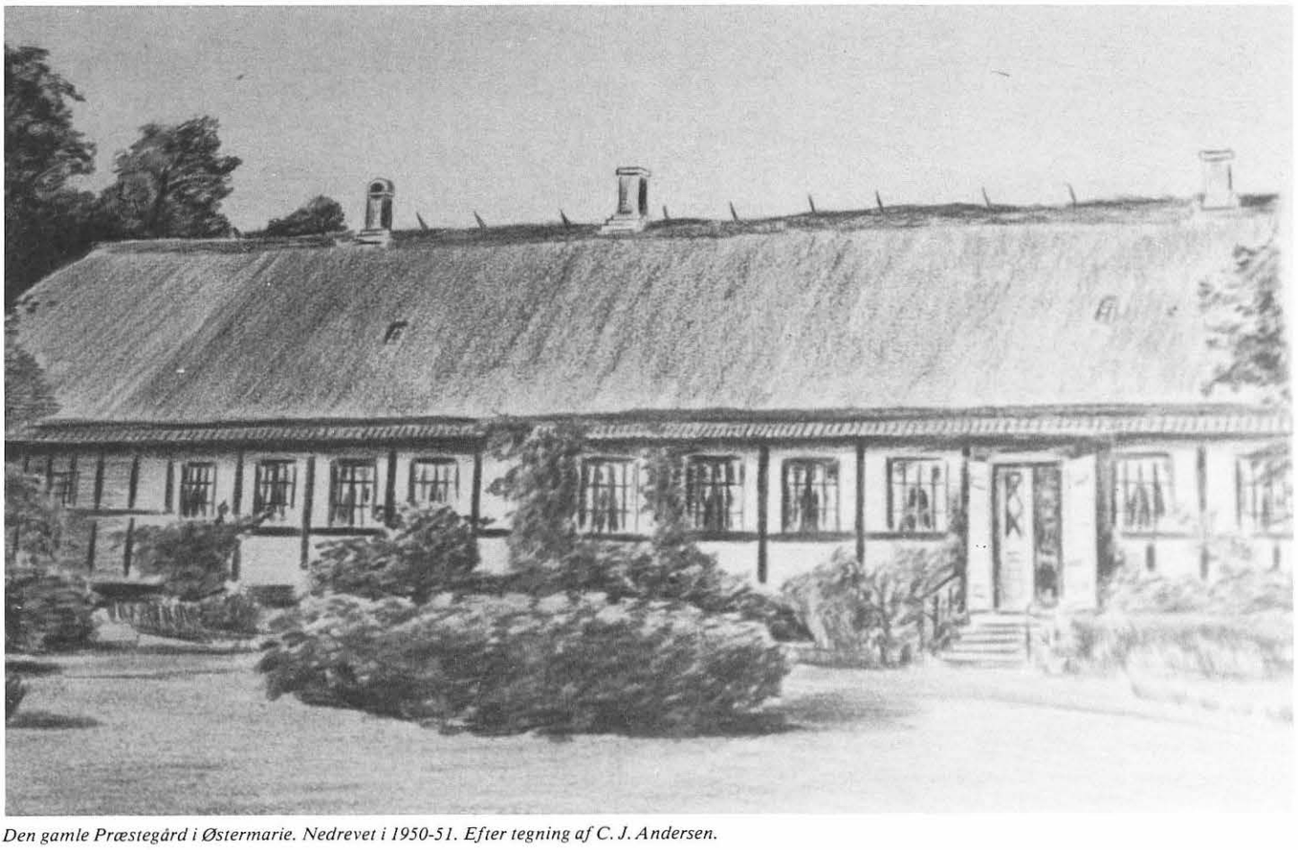

Den gamle Præstegård i Østermarie. Nedrevet i 1950-51. Efter tegning af C. J. Andersen.

Aftenstemning, Dammegårdsvej, Klemensker. *Foto: Frede Kjøller.*

Indhold af 44. årgang

Titelvignet: Ved juletid. Lærkevej, Østermarie. Foto: *Frede Kjøller* ..... side 1

Aften i april. Af *L. O.* Foto: *Frede Kjøller.* Dammegårdsmosen, Klemensker ..... side 3

Lossepladsens diamanter. Af *Hansaage Bøggild.* Redaktionssekretær ..... side 4

Fra det gamle Gudhjem. Af *Arne Madsen.* Sognepræst ..... side 10

Bornholmske antikviteter. Af *Jørn Klindt.* Civilingeniør. Foto: *Frede Kjøller* ..... side 14

Studenterne fra Rønne Statsskole 1976. Foto: *Ilsted Bech* ..... side 20

Årets gang i Bornholms natur. Tekst og foto: *Frede Kjøller* .... side 22

Fra Poulsker sogn. Af *Otto Rohmann.* Opkræver. Foto: *Frede Kjøller* ..... side 28

Lidt oplysninger om Mølleriet hvori blandt andet forekommer nogle bornholmske Fagudtryk. Af *A. M. Lemvig.* Fhv. møller. Foto: *Frede Kjøller* ..... side 34

Fra Vajd til Indigo. Af *V. J. Brøndegaard* ..... side 37

Folketro og folkesagn på Bornholm VII. Af *Chr. Stub-Jørgensen.* Forfatter. Foto: *Frede Kjøller* ..... side 38

Portrætter af kendte bornholmere afgået ved døden sidste år .. side 43

Den gamle Præstegård i Østermarie. Nedrevet i 1950-51. Efter tegning af *C. J. Andersen* ..... side 47

Redaktion: *Frede Kjøller,* Lærkevej 11, 3751 Østermarie.

- et udvalg af Bornholms litteratur

Kort og førere:

Bornholm, generalstabskort 1:100000 falset 15,00
Bornholm, atlasblade 1:40000 4 blade plano a 12,65
Bornholm, målebordsblade 1:20000 16 blade plano a 12,65
Bornholm, turistkort 1:60000 9,75
K. Thorsen: Bornholm, turistkort 1:75000 5,00
På Bornholm 1975, turistfører med kort og specialkort 9,75
Bornholm - den grønne rejsefører med kort og specialkort 14,50
Henning Køie: Christiansø 10,25

Historie og hjemstavnslære m.m.:

P. Møller: Det bornholmske sprog 7,50
Rønne Bogen, samlet af Emil Ruge og Iver Madsen 25,00
Th. Lind: Svaneke Bogen 25,00
Niels Nielsen: En by vokser til 34,50
Chr. Stub-Jørgensen: Bornholm Borg 34,50
Chr. Stub-Jørgensen: Blade af Hasles Bog 19,75
H. Stenbæk: I bornholmernes tjeneste 16,60
Ebbe Gert Rasmussen: Pastor Lemvigs betænkning 30,50
Laurids de Thurah: Bornholm og Christiansø, indb. 415,00
Werner Hansen: Inde i landet - i anledning af Aakirkeby Sparekasses 100 års jubilæum 46,00
Ejnar Kjøller: Nørrekås minder 21,00
Bedstefars Bornholm - som fotografen så det, I, II og III, billedhæfte i stort format ..... 28,50 - 35,00 og 38,50
J. P. Kuhre: Bornholmske folkeæventyr og dyrefabler, ny udg. ... 27,50
Med sejl, damp og motor, bornholmske skibe ca. 1850 - 1976 Udkommer november ..... ca. 150,00
Margrethe Bro: Slægten Hansen fra Nexø, erindringer fra 1870erne ..... ca. 53,00
Kapt. A. Basov: Landgangen på Bornholm, baggrunden for den russiske landgang på Bornholm i 1945 - med noter af redaktør Thomas Jensen 29,45

Diverse:

Jul på Bornholm 1976 24,75
Nogle af tidligere årgange af Jul på Bornholm er udsolgt, men vi har stadig en del årgange på lager.
Feriøen Bornholm, billedhæfte med tekst på dansk, engelsk og tysk 8,65
Frede Kjøller: Bornholms ukendte stier, ny udgave 24,15
Karl M. Kofoed: Bornholmske sånsåger og sange 24,50
Chr. Stub-Jørgensen: Bornholm, vandringer og perspektiver 34,50
Weimarch: Lergodset från Rønne 27,95

Jørgen H. Barfod: ET CENTRUM I PERIFERIEN
Modstandsbevægelsen på Bornholm.
NYHED - begrænset oplag ..... kr. 85,00

Gamle huse i Rønne 47,00
Bornholm, billedhæfte med dansk, svensk, engelsk, tysk og fransk tekst 21,00
Ludvig Mahler: Bobbarækus Filiækus. Med Krøllle-Bølle rundt på Bornholm, bornholmsk billedbog 18,85

Sensation:
P. N. Skovgaard: Beskrivelse over Bornholm 1804
Ny udgave af denne meget efterspurgte bog - i et meget begrænset oplag ..... indbundet kr. 165,00

BORNHOLMS FUGLE
450 sider - 80 helsides fotoplancher i fremragende kvalitet
Prægtigt værk om Bornholms enestående fugle-fauna . Kr. 168,75

Robert Egevang: Det gamle Rønne
Træk af Rønnes historie, med mange fotografier ..... Kr. 18,00
Det gamle Svaneke ..... Kr. 23,00

Gyldendals egnsbeskrivelse, bd. I: Bornholm, sep. indb. 58,50
Anker E. Kofoed: Sankt Hanskilden 28,00
Ole Kofod: Gaderne i Rønne 20,00
Henning Ipsen: Bornholm og bornholmere 29,50
Bornholm i billeder 1976 ..... ca. 18,50
Chr. Stub-Jørgensen: Næsdjævelens rige, indb. 8,00
Chr. Stub-Jørgensen: Kølvand 8,65
Chr. Stub-Jørgensen: Hav og havlyng 24,60
Erik Skov: Hammershus 11,90
Tage Kaarsted: Hammershus 6,65
Frede Kjøller: Vestermarie Plantage gennem 100 år 6,65
Frede Kjøller: Østerlars Udmark 1866—1966 11,50
Viggo Hansen: År og Dag i Skoven (Rønne udmark) 17,25
Palle Rosenkrantz: Mordet i Vestermarie, ny udg. 9,75
NYHED: Kalender fra Bedstefars Bornholm ..... ca. 40,00

NYHED: ØSTERSØENS PERLE
Bornholmsplakat i farver med bilkort på bagsiden ..... Kr. 9,85

Geologi og arkæologi:

Arne Larsen: Læså, ny udg. 22,30
Lise Bender Jørgensen og Mogens Schou Jørgensen: Helleristninger på Bornholm 6,90

Biografier og stamtavler:

H. Sonne Kofoed og N. C. Stangegård: Klippeøens Mænd, fødte og førte ..... 15,95, indb. 20,15

Digtsamlinger:

J. P. Kuhre: Bællaminje frå Magleskåu 3,50
Chr. Stub-Jørgensen: Hjemlands Kyst 11,50

Sang- og melodihæfter:

J. P. Kuhre: Lila Moer og Pærza Viza 6,00
Bornholms Tappenstreg af P. Andersen (indh. »Bornh. Drapa«) .. 6,00
Nordens Capri af Vald. Olsen 6,00
Bornholms pris af Winther 6,00
Kong Peter I.s Honnørmarch af dr. Thorsen 6,00
Kjøvenhaunerijn, syngespil i 2 akter, tekst og musik Daniel Andersen 7,50
Hans Hjorth: Borrinjholm 6,00

Colbergs Boghandel A/S
Forlægger af bornholmsk litteratur
*Telefon (03) *95 16 17 . Postkonto 4 01 30 77*
Ældre bornholmsk litteratur købes og sælges

HAKON HOLM
VED LUNDEN 16 3700 RØNNE TELEFON (03) 95 24 44
Bogtryk
Offset
FORRETNINGSTRYKSAGER . BROCHURER . FARVETRYK . BØGER . FORENINGSBLADE . REKLAMER

NEXØ GAMLE RÅDHUS

JOHS. PEDERSEN
RØNNE
TELEFON
95 13 04

JOHGUS . BORNHOLMSK KERAMIK

SKO

Deres nye
HERRE- og DAMESKO
er fra
øens førende
SKOMAGASIN

CENTRUM SKO

RØNNE
TELEFON (03) 95 22 44

Bornholmer-Is

til daglig og fest

☆

Forhandlere over hele øen

AKTIESELSKABET
Bornholms
Fløde-Iscremfabrik
Bornholms Margarinefabrik A/S
*Telefon *95 18 50*

PROTOKOLLER
PRIVATBIND

Niels Andersen BOGBINDERI

St. Torv, Rønne, Tlf. (03) 95 13 13

Det
sidste nye
i briller
finder
De i

Thomsens OPTIK A/S
ST. TORVEGADE 14 . ST. TORV 6 . 3700 RØNNE
TLF. 95 05 72 . 95 05 62

Bornholms Værktøjsmagasin

Telefon (03) 95 03 27 VALDEMAR LARSEN St. Torv 5 - 3700 Rønne

... lægger **BESLAG** *på hele Bornholm*

OMEGA

Ω

Automatic Elektronisk og Qurts URE

Det store udvalg i URE
finder De i den lille butik på TORVET
under OMEGA uret

Thomsens - URE

St. Torv 8 . 3700 Rønne . Telf. (03) 95 37 06

Penge er ikke alt...

men rare at ha'

Livet er sjovere og lettere
med orden i økonomien.

Få en
børneopsparingskonto
til Deres børn eller børnebørn
og/eller en
selvpensioneringskonto
til Dem selv.

Vi ønsker Dem en rigtig god jul

SB SPAREKASSEN BORNHOLM

Alt SNEDKEREN I CENTRUM *snedkerarbejde udføres - også møbler . . .*

John Folkmann

Ellekongstræde 4,
Rønne, telefon 95 11 47

Alt i elektriske anlæg

Firmaet Axel Sørensen . Elektro-installatør . Tlf. Rønne (03) 95 05 69

LÆDER MØBLER

Gå til Monterungen BOLIG

MERFAC-BEDRE BOLIG

3700 RØNNE - (03) 95 10 25 - SØNDERGADE 7

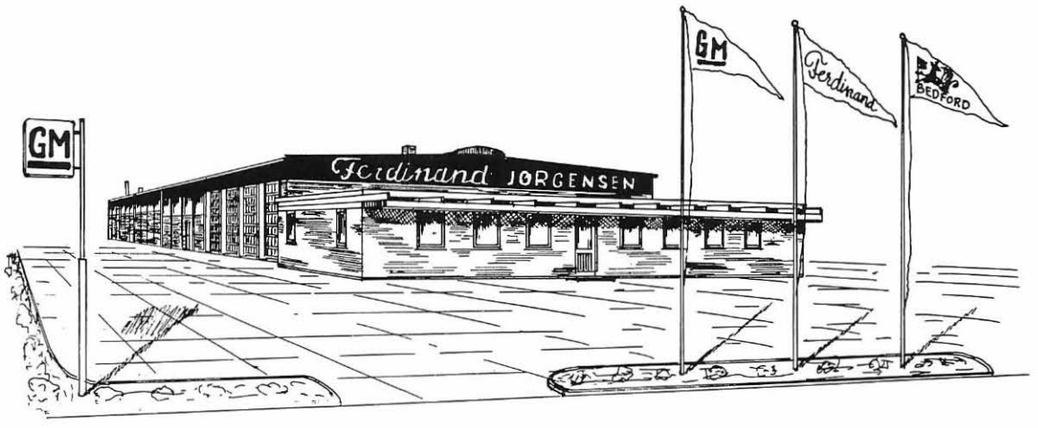

FJ RØNNE Ferdinand JØRGENSEN A/S

ØSTERGADE . RØNNE . 950250 - RINGVEJEN . RØNNE . 952450

...vi ka' li' at snakke biler

symbolet på
fornuftig forsikring

det er nærliggende
når De henvender Dem til

NYE DANSKE LLOYD
NYE DANSKE LIV

Ring til os, når De ønsker at drøfte fornuftig forsikring
Centralkontoret for Bornholm: Ll. Torv 16, Rønne. Tlf. 95 18 64

Medarbejdere: Afd. chef C. A. Flensborg
I Rønne: Assurandør Karsten Tranberg og assurandør Søren Olsen
Nordbornholm: Assurandør H. P. Riis. Privat: Møllegade 9, Tejn. Tlf. 98 05 04
Midtbornholm: Assurandør Arne Mortensen. Privat: Bagerplads 3, Rønne. Tlf. 95 23 03
Sydbornholm: Assurandør B. M. Larsen. Privat: Kong Gustavsvej 15, Neksø. Tlf. 99 28 64

FORSIKRINGSAKTIESELSKABET NYE DANSKE LLOYD FORSIKRINGSAKTIESELSKABET NYE DANSKE LIV

BOGTRYK
OFFSET

CEB-TRYK
Bornholmeren

STOREGADE 30 . 3700 RØNNE . TELEFON (03)*95 25 26

200-års platten 1976 – den anden i serien – er til minde om De Forenede Staters Uafhængighedserklæring i 1776. Den første 200-års platte blev udsendt i 1975 i anledning af Den Kongelige Porcelainsfabriks 200-års jubilæum.

Der vil blive udsendt en ny 200-års platte hvert år i Kongeligt Porcelains håndværksmæssige kvalitet. Da platterne vil blive kraftigt efterspurgte som serie, og da antallet er begrænset, vil vi råde samlere til at afgive bestilling meget hurtigt.

Begge 200-års platter er udført i porcelæn med håndskåret reliefmotiv. Motiverne, der er håndmalede før glaseringen, står i de blå nuancer, der er typiske for Kongeligt Porcelain.

GLAS • PORCELÆN • GAVER
Bruun-Schmidt
C.SKOVMOSE'S EFTF.· BORNHOLMER-CENTRET · 3700 RØNNE · (03)95 01 04
Kgl. Porcelæn ♂ Bing & Grøndahl ♂ Holmegaard glas

NEDERDELE
KJOLER
BLUSER
STRIK
FRAKKER
JAKKER
SLACKS
RUSKIND
PIGETØJ 4-14 år

De ser det først
hvor udvalget
er STØRST

Blem Bidstrup
UDVALG OG KVALITET
RØNNE 46°

EFFEKTIV HÅRPLEJE

RÅDGIVER

KERASTASE

L'Oréal's laboratorier

DAMEFRISØR

KNUD OTTESEN

SNELLEMARK 43 . RØNNE . TLF. (03) 95 09 12

Husk vor specialitet

OLDEMORS SPEGEPØLSE

Sælges over hele landet

POSTORDRER MODTAGES

Man køber da

KØD

hos den rigtige

SLAGTER

H. C. Riddersborg

HJØRNET AF ØSTERGADE – SØNDERGADE TELF. RØNNE (03) 95 05 64 GIRO 4 26 97

H. H. LAU

har alle

kendte mærker

i vine,

spirituosa,

cigarer og

cigaretter.

Stort udvalg i piber.

H. H. LAU

Torvegade 4, 3700 Rønne
Telefon (03) 95 07 06

Gå ind i

Store Torv 12

og tal

Børneopsparing

med

Handelsbanken

For Deres børn eller børnebørn kan De på en børneopsparingskonto for hvert barn årligt indbetale indtil 3.000 kr., som kan fradrages på selvangivelsen indenfor 3.000 kr. grænsen.
Både formue og renter er skattefri.
Tal børneopsparing med

HANDELSBANKEN
- altid med i billedet

Store Torv 12
Rønne
Tlf. 03. 952211

ROTHE'S
KAGER

DE SMAGER

KONDITORI
ROTHE
SNELLEMARK

Særprægede

GAVER

der glæder
udover dagen

Væve Stuen

Vi har gaver
der tilfredsstiller
den mest kræsne
smag

MALERIER
SMYKKER
KERAMIK
SØLV — TIN

VÆVESTUEN
I RØNNE ApS

Storegade 25 . Tlf. (03) 95 08 84

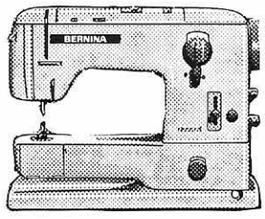

BERNINA 808

PFAFF

RICCAR
EUROPA
FRANKFURT a M

Husqvarna

ZIG ZAG MASKINER
med friarm

Gælder det knallert, cykel, symaskine eller jagtgevær, går De ikke forkert, hvis De henvender Dem til os. Kun gode mærker haves

BORNHOLMS CYKLE
IMPORT

Knud Jørgensens eftf.
GERT ANDERSEN

St. Torvegade 10 . Rønne
Telefon (03) 95 07 40

Dagblade

Ugeblade

Månedsblade

Alt i
udenlandske aviser
og tidsskrifter

Stort
udvalg i
modejournaler

Øens største
udvalg i
cigarer - cerutter
og tobak
alt i
piber og **rygeartikler**

Raadhuskiosken

ANTONIESTRÆDE (afd. i Søndergade 29)
Aut. tipsforhandler

Telefon 95 07 66

står altid til Deres tjeneste

Julegaver

I SMUKT UDVALG

GULD
SMEDEN
på
Lille Torv
HENNING WOLLNY

H. P. RØNNES EFTF. HENNING WOLLNY . LILLE TORV . RØNNE . TLF. 95 03 19

STORT
UDVALG

i fikst og moderne
børnetøj fra 0-16 år

HUSK
vor nye adresse
ST. TORVEGADE 14
Rønne

Børnenes Modehus
VITA STEN ALT I BØRNETØJ
● Store Torvegade 14, ● Rønne ● Tlf. 95 26 18 ●

Pakning
og
opbevaring
af møbler

WILH. BECH & SØN

Turist- og selskabskørsel . Flytte- og transportforretning
Kastanievej 6 . Privat: Søndre Allé 5 . Telefon (03) 95 07 88

selvbetjening - er hurtigt - nemt - og økonomisk
- vælg i:

Hovedvagtens blomster
SELVBETJENING
SØNDERGADE 10 * 3700 RØNNE

Alt i
julens blomster
m. v.

Til kirkegård,
sygehus
og hjemmet

BLOMSTER—HVOR DE KAN HOLDE

service-exclusive arrangementer-så:

BLOMSTER *fra*

Kyhn

v/ BENT KYHN

Torvegade, 3700 Rønne . Telefon (03) *95 04 48
Postgiro 4 59 07 . Box 76

Det er ikke det, at det er blomster—det er måden, det er blomster på

RIS GRIS & IS

- hører julen til

KRØLLE-BØLLE dessert is er nem dessert i den praktiske pakning med de mange lækre opskrifter.

-óens dejligste

KRØLLE-BØLLE DESSERT IS

nem dessert op til julen - lækker dessert i julen

Bornholmsk
stentøj
og fajance

L. HJORTH
GRUNDLAGT 1859

Prinsesseringen
med brillanten der vokser

Dansk Guldsmedekunst – når den er bedst

Garanti
Denne prinsessering er fremstillet i 14 karat hvidguld med en indfattet brillant. Brillantens kvalitet er ifølge Skandinavisk Diamantnomenklaturs betegnelse Wesselton VVS, hvilket garanteres af Deres GIFA-Guldsmed.

Ombytningsret
Indehaveren har ret til hos en af landets GIFA-Guldsmede – at ombytte denne ring indenfor 24 måneder med en ny prinsessering med en større brillant, hvorefter det fulde beløb for den tidligere købte ring fratrækkes på notaen.

Forsikring
Forsikringen dækker imod brand, tyveri, tab og beskadigelse i eet år fra købsdatoen. Forsikringen gælder over hele verden (excl. Østeuropa, Sovjetunionen og Kina).

gifa

Ringen der kan byttes | *med forsikring og garantibevis*

- guldhuset -

ST. TORV 8 . 3700 RØNNE . TLF. 950270

(03) 95 00 09

VICTOR

VASK

RENS

LEJE

BORNHOLMS DAMPVASKERI A/S

Vask - Rens - Udlejning af linned og beklædning
til plejehjem og institutioner på Bornholm og i København